گلستان

باب سوم

حکایت ۱۔ خواہندۂ مغربی در صفِ بزّازانِ حلب می گفت اے خداوندانِ نعمت! اگر شما را انصاف بودے و ما را قناعت رسمِ سوال از جہان برخاستے۔ قطعہ

اے قناعت! توانگرم گردان — کہ ورائے تو ہیچ نعمت نیست
کنجِ صبر اختیارِ لقمان ست — ہر کرا صبر نیست حکمت نیست

حکایت ۲۔ دو امیرزادہ بودند در مصر۔ یکے علم آموختے و دیگرے مال اندوختے۔ این علّامۂ عصر شد۔ وآن عزیزِ مصر پس توانگر بچشمِ حقارت در فقیہ نظر کرد و گفت۔ من بسلطنت رسیدم

و تو همچنان در مشقت بماندی۔ گفت اے برادر! شکر نعمت باری تعالیٰ مرا می باید گفتن۔ که میراث پیغمبران یافتم۔ یعنی علم۔ و تو میراث فرعون یعنی ملک مصر۔

مثنوی

من آن مورم که در پایم بمالند	نه زنبورم که از نیشم بنالند
چگونه شکر این نعمت گزارم	که زور مردم آزاری ندارم

حکایت ۳۔ درویشے را دیدم که در آتش فاقه می سوخت و خرقه بر خرقه می دوخت۔ و تسکین خاطر خود را می گفت۔

بیت

بنان خشک قناعت کنیم و جامه دلق ✢ که بار محنت خود به زبار منت خلق

کسے گفتش۔ چه نشینی؟ که فلان درین شهر طبعے کریم دارد و کرمے عمیم میان بخدمت آزادگان بسته است و بر در دلها نشسته۔ اگر بر صورت حالت چنانکه هست وقوف یابد۔ پاس خاطر عزیزت را منت دارد۔ و غنیمت شمارد۔ گفت۔ خاموش۔ که در گرسنگی مردن به که حاجت پیش کسے بردن

قطعه

هم رقعه دوختن به و الزام کنج صبر	کز بهر جامه رقعه بر خواجگان نوشت

حقا که با عقوبت دوزخ برابرست — رفتن بپائے مردی ہمسایہ در بہشت

حکایت ۴ - یکے از ملوکِ عجم طبیبے حاذق بخدمت مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وسلم) فرستاد - سالے در دیارِ عرب بود کسے تجربتے پیش او نیامد و معالجتے نخواست روزے پیشِ پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آمد و گلہ کرد کہ مرا برائے معالجتِ اصحاب فرستادہ اند و کسے درین مدت التفاتے نکرد تا خدمتے کہ بر این بندہ معین ست - بجا آورد - رسول صلعم فرمود کہ این طائفہ را طریقے ست کہ تا ایشان را گرسنگی غالب نشود چیزے نخورند - و ہنوز اشتہا باقی بود کہ دست از طعام بدارند - حکیم گفت بموجبِ تندرستی ہمین ست - زمینِ خدمت ببوسید و برفت

مثنوی

سخن آنگہ کند حکیم آغاز — یا سر انگشت سوئے لقمہ دراز

کہ ز ناگفتنش خلل زاید — یا ز ناخوردنش بجان آید

لاجرم حکمتش بود گفتار — خوردنش تندرستی آرد بار

حکایت ۵ - در سیرتِ اردشیر بابکان آمدہ است - کہ حکیم عرب را پرسید کہ روزے چہ مقدار باید خوردن؟ گفت صد درم سنگ کفایت کند - گفت - این مقدار چہ قوت دہد؟ حکیم گفت

هٰذَا الْمِقْدَارُ يَحْمِلُكَ وَمَا زَادَ عَلٰى ذَالِكَ فَاَنْتَ حَامِلُهٗ يعنى
این قدر ترا برپاے دارد - و ہرچہ برین زیادہ کنی تو حمّالِ آنی

بیت

خوردن برائے زیستن و ذکر کردن ست ۔ تو معتقد کہ زیستن از بہر خوردن ست

حکایت ۶ - دو درویش خراسانی در ملازمت صحبت یکدگر سیاحت کردندے - یکے ضعیف بود کہ روزہ داشتے و بعد از دو شب افطار کردے و دیگرے قوی کہ روزے سہ بار خوردے قضارا بر در شہرے بتہمت جاسوسی گرفتار آمدند - و ہر دو را حبس کردند و در زندان بگل بر آوردند بعد از دو ہفتہ معلوم شد کہ بیگناہ اند - در بکشادند قوی را دیدند مردہ و ضعیف جان بسلامت بردہ - درین عجب ماندند حکیمے گفت اگر بر خلافِ آن بودے تعجب بودے زیرا کہ این بسیار خوار بود - طاقتِ بینوائی نیاورد - و بسختی ہلاک شد و آن دیگر خویشتن دار بود - بر عادتِ خود صبوری کرد - و بسلامت ماند

قطعہ

چو کم خوردن طبیعت شد کسے را ۔ چو سختی پیشش آید - سہل گیرد

وگرتن پروردست اندر فراخی   چو تنگی بیند از سختی بمیرد

بیت

تنور شکم دمبدم تافتن   مصیبت بود روز نایافتن

حکایت ۷۔ یکے از حکما پسر را نہی کردے از خوردن بسیار که سیری شخص را رنجور کند۔ گفت۔ اے پدر! گرسنگی مردم را بکشد نشنیدہ؟ که ظریفان گفته اند۔ که بسیری مردن بہ که بگرسنگی جان سپردن پدر گفت۔ اندازه نگہدار۔ قوله تعالی کُلُوا وَاشْرَبُوا وَ لَا تُسْرِفُوا

بیت

نه چندان بخور کز دہانت برآید   نه چندانکه از ضعف جانت برآید

قطعه

با آنکه در وجود طعام ست حظ نفس   رنج آورد طعام که بیش از قدر بود
گر گلشکر خوری بتکلف زیان بود   ور نان خشک دیر خوری گلشکر بود

حکایت ۸۔ رنجورے را گفتند که دلت چه می خواہد؟ گفت آنکه دلم چیزے نخواہد۔

بیت

معده چو پر گشت و شکم درد خاست   سود ندارد همه اسباب راست

حکایت ۹ - بقالے را درمے چند بر صوفیان گرد آمده بود۔ هر روز مطالبه کردے و سخنهائے با خشونت گفتے۔ اصحاب از تعنّت او خسته خاطر همی بودند۔ و جز تحمل چاره نبود۔ صاحبدلے بشنید۔ بخندید و گفت۔ نفس را وعده دادن بطعام آسان ترست که بقال را بدرم

قطعه

ترک احسان خواجه اولے تر کاحتمالِ جفائے بوّابان

بتمنائے گوشت مردن به که تقاضائے زشتِ قصّابان

حکایت ۱۰ - جوانمردے را در جنگِ تاتار جراحتے هولناک رسید کسے گفتش۔ فلان بازرگان نوشدارو دارد۔ اگر بخواهی باشد که قدرے بدهد۔ و گویند۔ که آن بازرگان به بخل چنان معروف بود که حاتم طائی بسخا۔

بیت

گر بجائے نانش اندر سفره بودے آفتاب تا قیامت روزِ روشن کس ندیدے در جهان

جوانمرد گفت۔ نوشدارو از وے نخواهم که بدهد یا نه دهد منفعت کند یا نکند بارے خواستن از و زهر کشنده است

بیت

هر چه از دونان بمنّت خواستی در تن افزودی و از جان کاستی

حکما گفتہ اند۔ اگر آبِ حیات فروشند۔ فی المثل۔ بآبروے دانا نخرد کہ مردن بعلّت بہ از زندگانی بذلّت۔

بیت

اگر حنظل خوری از دستِ خوشخوئے
بہ از شیرینی از دست ترش روئے

حکایت ۱۱۔ یکے از علما خورندہ بسیار داشت۔ و کفاف اندک با یکے از بزرگان کہ حسنِ ظن بلیغ درحق او داشت۔ حالِ خود بگفت۔ روے از توقعِ او درہم کشید۔ و تعرّضِ سوال از اہل ادب در نظرش قبیح آمد۔

قطعہ

زبخت روے ترش کردہ پیشِ یارِ عزیز
مرو کہ عیش برو نیز تلخ گردانی

بحاجتے کہ روی تازہ رو و خندان رو
فرو نہ بندد کارِ کشادہ پیشانی

آوردہ اند کہ در وظیفۂ او زیادت کرد و از ارادت کم۔ پس از چند روز چون برقرار معہودش ندید گفت

شعر

بِئْسَ الْمَطَاعِمُ حِیْنَ الذُّلِّ تَکْسِبُہَا
اَلْقِدْرُ مُنْتَصِبٌ وَالْقَدْرُ مَخْفُوضٌ

بیت

نانم افزود و آبرویم کاست
بے نوائی بہ از مذلّت خواست

حکایت ۱۲۔ درویشے را ضرورتے پیش آمد۔ کسے گفتش فلان

نعمت بقیاس دارد۔ اگر بر حاجت تو وقوف یابد۔ ہمانا کہ در قضائے آن توقف روا ندارد۔ گفت من او را نمیدانم۔ گفت منت رہبری کنم و دستش گرفت و بمنزلِ آن شخص در آورد۔ درویش یکے را دید لب فرو ہشتہ و ابرو بہم کشیدہ و تند و ترش نشستہ۔ برگشت و سخن نہ گفت۔ کسے گفتش؟ چہ گفتی۔ و چہ کردی۔ گفت عطائے او بلقائے او بخشیدم۔

قطعہ

مبر حاجت بنزدیکِ ترش رو | کہ از خوئے بدش فرسودہ گردی
اگر گوئی۔ غمِ دل با کسے گوئے | کہ از رویش بنقد آسودہ گردی

حکایت ۱۳۔ سالے در اسکندریہ خشک سالی پدید آمد چنانکہ عنانِ طاقتِ درویشان از دست رفتہ بود۔ و درہائے آسمان بزمین بستہ و فریاد اہلِ زمین بہ آسمان در پیوستہ

قطعہ

نماند جانور از وحش و طیر و ماہی و مور | کہ بر فلک نشد از نامرادی افغانش
عجب کہ دودِ دلِ خلق جمع می نشود | کہ ابر گردد و سیلابِ دیدہ بارانش

زشت خوئے دران سال نعمت بیکران داشت تنگدستان را زر و سیم داد و مسافران را سفرہ نہادے گروہے درویشان کہ از جورِ فاقہ بجان آمدہ

بودند۔ آہنگِ دعوتِ او کردند و مِن مشاورت آوردند۔ سر از موافقتِ ایشان باز زدم و گفتم۔

قطعہ

بخور دستِ نیم خوردۂ سنگ ... ور لبحتی ہمیشہ درد اندر غبار
تن بہ بیچارگی و گرسنگی ... بنہ۔ دوست پیشِ سفلہ مدار
گر فریدون شود بہ نعمت و جاہ ... بے ہنر را ہیچکس مشمار
پرنیان و نسیج بر نا اہل ... لاجورد و طلاست بر دیوار

حکایت ۱۴۔ حاتم طائی را گفتند۔ از خود بزرگ ہمت تر در جہان کسے دیدہ گفت۔ بلے روزے چہل شتر قربان کردہ بودم و امرائے عرب را طلب نمودہ۔ ناگاہ بحاجتے بگوشۂ صحرا رفتم۔ خار کشے را دیدم پشتۂ خار فراہم آوردہ۔ گفتم۔ بمہمانیٔ حاتم چرا نروی؟ کہ خلقے بر سماطِ او گرد آمدہ اند۔ گفت

بیت

ہر کہ نان از عملِ خویش خورد ... منتِ حاتم طائی نبرد

من او را بہمت و جوانمردی برتر از خود دیدم۔

حکایت ۱۵۔ موسیٰ (علیہ السلام) درویشے را دید کہ از برہنگی بریگ اندر شدہ گفت۔ اے موسیٰ! دعا کن تا حق تعالیٰ

صراکفافے وبد موسیٰؑ دعا کرد و برفت۔ پس از چند گاہے دیدش گرفتار و خلقے برو گرد آمدہ۔ گفت این راچہ حالت ست؟ گفتند خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و یکے را کشتہ اکنون قصاص فرمودہ اند نظم

گربۂ مسکین اگر پر داشتے تخم گنجشک از جہان برداشتے

بیت

عاجز باشد کہ دست قدرت یابد برخیزد و دست عاجزان برتابد

موسیٰ علیہ السلام بحکمت جہان آفرین اقرار کرد و از تجاسر خویش استغفار۔

قَالَ اللّٰہُ تَعَالیٰ وَلَوْ بَسَطَ اللّٰہُ الرِّزْقَ لِعِبَادِہٖ لَبَغَوْا فِی الْاَرْضِ۔

شعر

مَاذَا اَخَاضَكَ یَا مَغْرُوْرُ فِی الْخَطَرِ حَتّٰی هَلَكْتَ فَلَیْتَ النَّمْلَ لَمْ تَطِرِ

نظم

سفلہ چو جاہ آمد و سیم و زرش سیلی خواہد بحقیقت سرش

آن نشنیدی کہ حکیمے چہ گفت مور ہمان بہ کہ نباشد پرش

حکایت پدر را عسل بسیار است اما پسر گرمی دار است

بیت

آنکس که توانگرت نمی‌گرداند　　او مصلحت تو از تو بهتر داند

حکایت ۱۶ - اعرابی را دیدم در حلقهٔ جوهریان بصره حکایت می کرد که وقتی در بیابانی راه گم کرده بودم - و از زاد با من چیزی نمانده دل بر هلاک نهادم ناگاه کیسهٔ یافتم پر از مروارید - که هرگز آن ذوق و شادی فراموش نکنم که پنداشتم که گندم بریان است و باز آن تلخی و ناامیدی چون معلوم کردم که مروارید است -

قطعه

در بیابان خشک و ریگ روان　　تشنه را در دهان چه دُر چه صدف
مرد بی توشه کاوفتاد از پا　　در کمربند او چه زر چه خزف

حکایت ۱۷ - یکی از عرب در بیابان از غایت تشنگی می گفت

شعر

یَا لَیْتَ قَبْلَ مَنِیَّتِی یَوْمًا اَفُوْزُ بِمُنْیَتِی　　نَهْرًا تَلَاطَمُ رُکْبَتِی فَاَظَلُّ اَمْلَأُ قِرْبَتِی

همچنین در قاع بسیط مسافری راه گم کرده - و قوت و قوتش بآخر آمده و درمی چند بر میان داشت بسیار بگردید - راه بجایی نبرد و بسختی هلاک شد - طائفه برسیدند - درمها را دیدند پیش رویش نهاده و بر

خاک بنشینند۔

قطعہ

گر ہمہ زرِ جعفری دارد | مرد بے توشہ بر نگیرد گام
در بیابان فقیرِ گرسنہ را | شلغمِ پختہ بہ ز نقرۂ خام

حکایت ۱۸۔ ہرگز از جورِ زمان ننالیدہ بودم و از گردشِ آسمان روے درہم نہ کشیدہ۔ مگر وقتے کہ پایم برہنہ بود و استطاعتِ پاے پوشے نداشتم بجامعِ کوفہ درآمدم دلتنگ یکے را دیدم کہ پائے نداشت شکرِ نعمتِ حق بجا آوردم۔ و برے کفشی صبر کردم

قطعہ

مرغِ بریان بچشمِ مردمِ سیر | کمتر از برگِ ترّہ بر خوان ست
وانکہ را دستگاہ و قدرت نیست | شلغمِ پختہ مرغِ بریان ست

حکایت ۱۹۔ یکے از ملوک باتنے چند از خاصان در شکارگاہے بزمستان از شہر دور افتاد۔ شب درآمد از دور دہے دیدند ویران وخانۂ دہقانے دران۔ ملک گفت شب انجا رویم تا زحمتِ سرما کمتر باشد یکے از وزرا گفت۔ لایقِ قدرِ بلندِ پادشاہ نباشد بخانۂ دہقانے رکیک التجا کردن۔ ہمین جا خیمہ زنیم و آتش برفروزیم

دهقان را خبر شد۔ ما حضرے ترتیب کرد و پیشِ سلطان حاضر
آورد و زمین خدمت ببوسید و گفت قدرِ بلندِ سلطان به نزول
کردن۔ در خانۂ دهقان نازل نشدے ولیکن بخواستند تا
قدرِ دهقان بلند شود۔ ملک را سخنِ او مطبوع آمد۔ شبانگاه بمنزلِ
او نقل کردند۔ دهقان خدمت پسندیده کرد بامدادان ملک با او
خلعت و نعمت داد۔ شنیدم که قدمے چند در رکابِ سلطان
میرفت و می گفت۔

قطعه

ز قدرِ شوکتِ سلطان نگشت چیزے کم — ز التفات بمهمان سرائے دهقانے
کلاه گوشهٔ دهقان بآفتاب رسید — که سایه بر سرش افگند چون تو سلطانے

حکایت ۲۰۔ گدائے هول را حکایت کنند که نعمتِ وافر
اندوخته بود یکے از پادشاهان گفتش۔ همی نماید که مال بیکران داری به
برخے ازان ما را دستگیری کن که مهمے پیش آمده است۔ چون ارتفاع
برسد وفا کرده شود۔ گفت۔ اے خداوند روئے زمین۔ لایق قدر
بزرگوارے نباشد دست بمالِ چون من گدائے آلوده کردن که جو جو
بگدائی فراهم آورده ام۔ گفت غمے نیست که بتاتار میدهم شعر

گر آب چاه نصرانی نه پاکست — جهود مرده میشوئی چه باکست

شنیدم که سر از فرمان ملک باز زد - و حجت پیش گرفت و شوخ چشمی
نمود ملک فرمود تا مضمون خطاب را بزجر و توبیخ از وے مستخلص کردند

مثنوی

بلطافت چو بر نیاید کار سر به بیحرمتی کشد ناچار
هر که بر خویشتن نبخشاید گر نبخشد کسے بر و شاید

حکایت ۲۱ - بازرگانے را دیدم که صد و پنجاه شتر بار داشت
و چهل بنده خدمتگار شبے در جزیره کیش مرا بحجره خویش برد و همه
شب نیارامید از سخنهاے پریشان گفتن - که فلان انبارم بترکستان
است و فلان بضاعت بهندوستان - و این قباله فلان زمین
ست و فلان مال را فلان کس ضمین گاه گفتے که خاطر اسکندریه
دارم هوایش خوش ست و باز گفتے - نے دریاے مغرب
مشوش ست سعدیا سفرے دیگر در پیش ست - اگر آن
کرده شود - بقیت عمر بگوشه بنشینم - گفتم آن کدام سفر ست
گفت گوگرد پارسی بچین خواهم بردن که شنیدم قیمت عظیم
دارد - واز آنجا کاسه چینی بروم برم و دیباے رومی بهند
و پولاد هندی بحلب و آبگینه حلبی به یمن و برد یمانی بپارس

ازان پس ترکِ سفر کردم و بکاسے نشستم چندانے از این
مالیخولیا فرو گفت کہ بیش طاقتِ گفتنش نماند۔ گفت اے سعدی
تو ہم سخنے بگو از آنہا کہ دیدی و شنیدی گفتم

نظم

آن شنیدستی کہ وقتے تاجرے | در بیابانے بیفتاد از ستور
گفت چشمِ تنگِ دنیا دار را | یا قناعت پر کند یا خاکِ گور

حکایت ۲۳۔ مالدارے را شنیدم کہ بہ بخل چنان معروف
بود کہ حاتم طائی بسخا۔ ظاہرِ حالش بہ نعمتِ دنیا آراستہ و خستِ
نفس در نہادش ہمچنان متمکن تا بجائے کہ نانے را بجانے از دست
ندادے و گربۂ ابوہریرہ را بلقمہ ننواختے و سگِ اصحابِ کہف را
استخوانے نینداختے۔ فی الجملہ کسے خانۂ او را ندیدے در کشادہ و سفرہ
او را سر کشادہ۔

بیت

درویش بجز بوے طعامش نشنیدے | مرغ از پسِ نان خوردن او ریزہ نچیدے

شنیدم کہ بہ دریاے مغرب راہِ مصر برگرفتہ بود و خیالِ فرعونی در سر کردہ
بادے مخالف گردِ کشتی بر آمد و دریا در جوش آمد حَتّٰی اِذَا اَدْرَکَہُ الْغَرَق

بیت

با طبع ملولت چه کند دل که نسازد ‏ شرط همه وقتے نبود لایق کشتی

دست دعا برآورد و فریاد بیفایده کردن گرفت فَاِذَا رَکِبُوْا فِی الْفُلْکِ دَعَوُا اللّٰہَ مُخْلِصِیْنَ لَہُ الدِّیْنَ۔

بیت

دستِ تضرع چه سود بندهٔ محتاج را ‏ وقتِ دعا بر خدا وقتِ کرم در بغل

قطعه

از زر و سیم راحتے برساں ‏ خویشتن هم تمتعے برگیر

وانگه این خانه از تو خواهد ماند ‏ خشتے از سیم و خشتے از زر گیر

آورده اند که در مصر اقاربِ درویش داشت بعد از هلاکِ او به بقیتِ مال او توانگر شدند و جامه هائے کہنه بمرگِ او بدریدند و خز و دمیاطی ببریدند۔ هم دراں هفته یکے را دیدم از ایشاں بر بادپائے رواں و غلامے در پے دواں با خود گفتم ۔

قطعه

وه که گر مرده باز گردیدے | بمیان قبیله و پیوند
ردّ میراث سخت تر بودے | وارثان را ز مرگ خویشاوند

بسابقۀ معرفتے که درمیان ما بود آستینش گرفتم و گفتم بیت

بخور اے نیک سیرت سره مرد | کان نگون بخت گرد کرد و نخورد

حکایت ۲۳ - صیادے ضعیف را ماهیے قوی در دام افتاد طاقت ضبط آن نداشت - ماهی برو غالب آمد و دام از دستش در ربود و برفت بتحیر شد و گفت

قطعه

شد غلامے که آب جو آرد | آب جو آمد و غلام ببرد
دام هر بار ماهی آوردے | ماهی این بار رفت و دام ببرد

دیگر صیادان دریغ خوردند و ملامتش کردند که چنین صیدے در دامت افتاد و نتوانستی نگاهداشتن! گفت اے برادران - چه توان کرد مرا روزی نبود و ماهی را همچنان روزی مانده بود و حکما گفته اند - صیاد بے روزی در دجله ماهی نگیرد و ماهی بے اجل بر خشکی نمیرد -

بیت

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد   باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

حکایت ۲۴۔ دست و پا بریدہ ہزار پائے را بکشت۔ صاحبدلے برو گذشت و گفت سبحان اللہ! آنکہ با ہزار پائے کہ داشت چون اجلش فرا رسید۔ از بے دست و پائے نتوانست گریخت

مثنوی

چو آید زپے دشمنِ جان ستان   بہ بندد اجل پائے مرد دوان
دران دم کہ دشمن پیاپے رسید   کمانِ کیانی نباید کشید

حکایت ۲۵۔ ابلہے را دیدم خلعتے ثمین دربر و مرکبے تازی در زیر و قصبے مصری بر سر۔ کسے گفت سعدی! چگونہ می بینی این دیبائے معلّم برین حیوانِ لایعلم؟ گفتم خطے زشت ست کہ بآبِ زر نوشتہ ست

قطعہ

بآدمی نتوان گفت ماند این حیوان   مگر دُراعہ و دستار و نقشِ بیرونش
بگرد در ہمہ اسبابِ ملک ہستیِ او   کہ ہیچ چیز نیابی حلال جز خونش

قطعه

شریف گر متضعف شود خیال مبند — که پایگاه بلندش ضعیف خواهد شد
ور آستانهٔ سیمین بمیخ زر کوبند — گمان مبر که سفیهی شریف خواهد شد

حکایت ۲۶- درویشے گدائے را گفت- شرم نداری که از برائے جوے سیم دست پیش هر لئیم دراز میکنی؟ گفت

بیت

دستِ دراز از پئے یک حبّه سیم — به که ببرّند بدانگے و نیم

حکایت ۲۷- مشت زنے را حکایت کنند که از دهر مخالف بفغان آمده بود و از حلق فراخ و دست تنگ بجان رسیده و شکایت پیش پدر برد و اجازت خواست که عزم سفر دارم مگر بقوّت بازو کامے فراچنگ آرم

بیت

فضل و هنر ضائع ست تا ننمایند — عود بر آتش نهند و مشک بسایند

پدر گفت اے پسر خیالِ محال از سر بدر کن و پائے قناعت در دامن سلامت کش- که بزرگان گفته اند- دولت نه بکوشیدن ست چاره آن کم جوشیدن ست-

بیت

کس نتواند گرفت دامن دولت بزور — کوشش بیفائده ست وسمه بر ابروے کور

بیت

اگر بہر سر مویت ہنر دو صد باشد — ہنر بکار نیاید چو بخت بد باشد

بیت

چہ کند زورمند وارون بخت — بازوے بخت بہ کہ بازوے سخت

پسر گفت اے پدر! فوائد سفر بسیارست و عوائد آن بیشمار از نزہت خاطر و جر منافع و دیدنِ عجائب و شنیدنِ غرائب و تفرج بلدان و مجاورت خلّان و تحصیلِ جاہ و علم و ادب و مزید مال و مکتسب و معرفتِ یاران و تجربتِ روزگاران چنان کہ سالکانِ طریقت گفتہ اند۔

قطعہ

تا بدکانِ خانہ در گروی — ہرگز اے خام! آدمی نشوی
برو اندر جہان تفرج کن — پیش ازان روز کز جہان بروی

پدر گفت اے پسر! منافع سفر برین نمط کہ گفتی۔ بسیارست لیکن مسلّم چہار طائفہ راست نخستین بازرگانے کہ با وجودِ نعمت و مکنت و غلامان و شاگردان چابک و تیز ہر روز بشہرے و ہر شب بمقامے و ہر دم بتفرج گاہے از نعیمِ دنیا متمتع شود۔

قطعه

منعم بکوه و دشت و بیابان غریب نیست — هرجا که رفت خیمه زد و خوابگاه ساخت
وانرا که بر مراد جهان نیست دسترس — در زاد و بوم خویش غریبست و ناشناخت

دوم عالمی که بمنطق شیرین و کلام نمکین و قوت فصاحت و مایه بلاغت هرجا که رود بخدمتش اقدام نمایند۔ و هرجا که نشیند اکرام کنند

قطعه

وجود مردم دانا مثال زر طلاست — که هر کجا که رود قدر و قیمتش دانند
بزرگ زاده نادان بشهروا ماند — که در دیار غریبش بهیچ نستانند

سوم خوش آوازی که به حنجره داودی آب از جریان و مرغ از طیران بازدارد و پس بوسیلت این فضیلت دل مردمان صید کند و ارباب معنی بمنادمت او رغبت نمایند۔

چهارم پیشه وری که بسعی بازو کفافی حاصل کند تا آبرویش از بهر نان ریخته نشود که خردمندان گفته اند۔

قطعه

گر بغریبی رود از شهر خویش — سختی و محنت نبرد پاره دوز
ور بخرابی فتد از مملکت — گرسنه خسپد ملک نیمروز

چنین صفتها که بیان کردم در سفر موجب جمعیت خاطرست و داعیه طیب

عیش۔ ہر آنکه ازین جمله بے بهره است۔ بخیالِ باطل در جهان برود و دیگرش نام و نشان نبرد و نشنود۔ قطعه

هر آنکه گردشِ گیتی بکینِ او برخاست	بغیرِ مصلحتش رهبری کند ایام
کبوترے که دگر آشیان نخواهد دید	قضا همی بردش تا بسوئے دانه و دام

پسر گفت اے پدر! قولِ حکما را چه گونه مخالفت کنم؟ که گفته اند۔ رزق اگرچه مقسوم ست امّا باسبابِ حصولِ آن تعلّق شرط است۔ و بلا۔ اگرچه مقدور ست از ابوابِ دخولِ آن حذر واجب

قطعه

رزق هر چند بیگمان برسد	شرطِ عقل ست جستن از درها
گرچه کس بے اجل نخواهد مُرد	تو مرو در دهانِ اژدرها

درین صورت که منم با پیلِ دمان بزنم و با شیرِ ژیان پنجه در افگنم پس مصلحت آنست که سفر کنم که ازین بیش طاقتِ بے نوائی نمی آرم۔

قطعه

چون مرد برفتاد زجائے و مقامِ خویش	دیگر چه غم خورد همه آفاق جائے اوست
هر شب توانگرے بسرائے همی رود	درویش هر کجا که شب آمد سرائے اوست
مردِ خدا بمشرق و مغرب غریب نیست	هر جا که میرود همه ملکِ خدائے اوست

این بگفت و پدر را وداع کرد و همت خواست و روان شد و با خویشتن همی گفت۔

بیت

هنرور چو بختش نباشد بکام　　بجائے رود کش ندانند نام

تا برسید بکنار آبے که سنگ از صلابت او بر سنگ همی آمد و خروشش بفرسنگ همی رفت

بیت

سهمگین آبے که مرغابی در وایمن نبود　　کمترین موج آسیاسنگ از کنارش در ربود

گروہے مردمان را دید ہر یک بقراضهٔ در معبر نشسته۔ جوان را دست عطا بسته بود۔ زبان ثنا برکشود۔ چندانکه زاری کرد یاری نکردند۔ ملاح بیمروت از و بخنده برگردید و گفت۔ بیت

بے زر نتوانی که کنی بر کس زور　　گر زر داری بزور محتاج نهٔ

فرد

زر نداری نتوانی رفت بزور از دریا　　زور دہ مرده چه باشد زر یک مرده بیار

جوان را دل از طعنهٔ ملاح بہم برآمد۔ خواست از و انتقام کشد۔ کشتی رفته بود۔ آواز داد که اگر بدین جامه که پوشیده ام قناعت میکنی دریغ نیست۔ ملاح طمع در جامه کرد و کشتی باز گردانید۔ بیت

بدوزد شرهٔ دیدهٔ ہوشمند　　درآرد طمع مرغ و ماہی به بند

چندانکه دست جوان بریشش وگریبان ملاح رسید او را بخود درکشید و بیمحابا که فرو کوفت۔ یارانش از کشتی بدر آمدند که پشتی کنند۔ درشتی دیدند پشت بگردانیدند۔ جزاین چاره ندانستند که بمصالحت گرائید و باجرت مسامحت نمایند

مثنوی

چو پرخاش بینی تحمل بیار که سهلی ببندد در کارزار
لطافت کن آنجا که بینی ستیز نبرّد قز نرم را تیغ تیز
بشیرین زبانی و لطف و خوشی توانی که پیلے بموئے کشی

بعذر ماضی در قدمش افتادند۔ و بوسه چند بنفاق بر سر و چشمش دادند وبکشتی در آوردند۔ و روان شدید۔ تا برسیدند بستونے که از عمارت یونان در آب ایستاده بود۔ ملاح گفت۔ کشتی را خللے ست یکے از شما۔ که زورآور تر باشد۔ بدین ستون برود و خرطوم کشتی بگیرد۔ تا از عمارت عبور کنیم۔ جوان بغرور دلاوری که در سر داشت از خصم دل آزرده نیندیشید و قول حکما را کار نبست که گفته اند هر کرا رنجے رسانیدی اگر در عقب آن صد راحت رسانی از پاداش آن یک رنج ایمن مباش که پیکان اگرچه از جراحت بدر آید آزار آن در دل بماند۔

بیت

چه خوش گفت یکتاش باخیلتاش چو دشمن خراشیدی ایمن مباش

قطعه

مشو ایمن که تنگدل گردی چون ز دستت دلی بتنگ آید
سنگ بر باره حصار مزن که بود کز حصار سنگ آید

چندانکه بقوت کشتی بر ساعد پیچید و بر بالای ستون رفت. ملاح زمام از کفش درگسلانید و کشتی براند. بیچاره متحیر بماند. روزی دو بلا و محنت کشید. روز سوم خوابش گریبان گرفت و در آبش انداخت. بعد از شبانروزی دگر بر کنار افتاد. از حیاتش رمقی مانده بود. برگ درختان خوردن گرفت و بیخ گیاهان برآوردن. تا اندک مایه قوت یافت سر در بیابان نهاد و همی رفت. تا از تشنگی بی طاقت شده بسر چاهی رسید قومی براو گرد آمده بودند و شربت آبی به پشیزی همی آشامیدند. جوان را پشیزی نبود چندانکه طلب کرد و بیچارگی نمود رحمت نیاوردند. دست تعدی دراز کرد میسر نشد. تنی چند را فروکوفت مردان غلبه کردند و بی محابا بزدند مجروح شد.

قطعه

پشه چو پر شد بزند پیل را | با همه مردی و صلابت که اوست
مورچگان را چو بود اتفاق | شیر ژیان را بدرانند پوست

بحکم ضرورت در پئے کاروان افتاد و برفت - شبانگاه برسیدند بمقامے که از دزدان پرخطر بود - کاروانیان را دید لرزه براندام افتاده و دل برہلاک نہادہ - گفت - اندیشه مدارید که درین میان یکے منم که تنہا پنجاه مرد را جواب دہم - و دیگر جوانان ہم یاری کنند - کاروانیان را بلاف او دل قوی گشت و بصحبتش شادمانی کردند و بزاد و آبش دستگیری واجب داشتند - جوان را آتش معدہ بالا گرفته بود و عنان طاقت از دست رفته لقمۂ چند از سر اشتہا تناول کرد و دمے چند آب در پئے آشامید تا دیو درونش بیارامید و بخوابید و در ربود و بخفت پیرمردے جہاندیدہ در کاروان بود گفت اے یاران! من ازین بدرقۂ شما اندیشناکم بیش از آن که از دزدان - چنانکه حکایت کنند که اعرابی را درمے چند گرد آمده بود و بشب از تشویش دزدان تنہا در خانه خوابش نمی برد - یکے را از دوستان پیش خود خواند تا وحشت تنہائی بدیدار او

منصرف کند شبے چند در صحبت او بود چندانکہ بر درمہایش وقوف یافت بتمامی ببرد و سفر کرد۔ بامدادان بدیدندش عریان و گریان کسے گفتش حال چیست؟ مگر آن درمہاے ترا دزد بُرد؟ گفت لاواللہ بدرقہ برد

قطعہ

ہرگز ایمن زیار نہ نشستم　　تا بدانستم آنچہ خصلتِ اوست
زخم دندانِ دشمنی بترست　　کہ نماید بچشمِ مردم دوست

یاران چہ دانید کہ این ہم از جملہ دزدان بود و بعیاری در میان ما تعبیہ شدہ تا ہنگام فرصت یاران را خبر کند۔ مصلحت آن می بینم کہ مر او را خفتہ بگذاریم و رخت برداریم۔ کاروانیان را تدبیر پیر اُستوار آمد و مہابتے از مُشت زن در دل گرفتند۔ رخت برداشتند و جوان را خفتہ بگذاشتند۔ آنگہ خبر یافت کہ آفتاب بر کتفش تافت سر برآورد کاروان را ندید۔ بیچارہ بسے بگردید و راہ بجاے نبرد۔ تشنہ و گرسنہ بے نوا روے بر خاک و دل بر ہلاک نہادہ می گفت

بیت

مَنْ ذَا یُحَدِّثُنِیْ وَزُمَّ الْعِیْسُ　　مَا لِلْغَرِیْبِ سِوَی الْغَرِیْبِ اَنِیْسُ

بیت

نشتی کند با غریبان کسی　　　که نابوده باشد بغربت بسی

مسکین درین سخن بود که پسر پادشاهی بصید از لشکریان دور افتاده و بر بالای سرش ایستاده همی شنید و در هیأتش همی نگریست - و دید صورتِ ظاهرش پاکیزه و سیرتِ حالش پریشان - پرسید که از کجائی؟ و بدین جایگه چگونه افتادی؟ برخی از آنچه بر سر او رفته بود اعادت کرد ملک زاده را بر حالتِ تباهِ او رحمت آمد خلعت و نعمت داد و معتمدی با وی فرستاد تا بشهر خویش باز آمد - پدر بدیدنِ او شادمانی کرد - و بر سلامتِ حالش شکر گذارد - شبانگه از آنچه بر سرِ او گذشته بود از حالت کشتی و جورِ ملاح و جفای روستاییان بر سرِ چاه و غدرِ کاروانیان در راه با پدر همی گفت - پدر گفت ای پسر نگفتمت هنگامِ رفتن که تهیدستان را دست دلیری بسته است و پنجهٔ شیری شکسته -

بیت

چه خوش گفت آن تهیدستِ سلحشور　　　جوی زر بهتر از پنجاه من زور

پسر گفت است پدر! تا رنج نبری گنج برنداری و تا جان در خطر ننهی بر

دشمن نظفر نیابی۔ و تا دانہ بر نیفشانی خرمن برنگیری نہ بینی کہ ماندک رنجے کہ بردم چہ راحت حاصل کردم؟ و بہ نیشے کہ خوردم چہ مایہ عسل بدست آوردم؟

بیت

گرچہ بیرون رزق نتوان خورد — در طلب کاہلی نشاید کرد

بیت

غواص گر اندیشہ کند کام نہنگ — ہرگز نہ کند دُر گرانمایہ بچنگ

آسیا سنگ زیرین متحرک نیست لاجرم تحمل بار گران ہمی کند قطعہ

چہ خورد شیر شرزہ در بن غار؟ — باز افتادہ را چہ قوت بود

گر تو در خانہ صید خواہی کرد — دست و پایت چو عنکبوت بود

پدر گفت اے پسر! درین نوبت ترا فلک یاوری کرد و اقبال رہبری تا گلت از خار و خارت از پا بدر آمد و صاحب دولتے بتو رسید و بر تو بخشید و کسر حالت را بتفقدے جبر کرد و چنین اتفاق نادر افتد و بر نادر حکم نتوان کرد۔ زنہار تا گرد این دام نگردی۔

قطعہ

صیاد نہ ہر بار شکارے ببرد — باشد کہ یکے روز پلنگش بدرد

چنانکہ یکے از ملوک پارس۔ رحمتہا اللہ تعالیٰ نگینے گرانمایہ در

انگشتری داشت۔ بارے بجکم تفرّج باتنے چند از خاصان بمصلّائے شیراز بیرون رفت۔ فرمود۔ تا انگشتری را بر گنبد عَضُد نصب کردند۔ تا ہر کہ تیر از حلقۂ انگشتری بگذاراند۔ خاتم وے را باشد۔ اتّفاقاً چہار صد حکم انداز در خدمتِ ملک بودند۔ بینداختند جملہ خطا کردند۔ مگر کودکے کہ بربامِ رباطے ببازیچہ تیراز ہر طرف ہمی انداخت بادِ صبا تیر او را از حلقۂ انگشتری گذرانید خلعت و نعمت یافت وخاتم بوے ارزانی داشتند۔ آوردہ اند کہ پسر تیر و کمان را بسوخت گفتندش چرا چنین کردی؟ گفت تا رونق نخستین برجائے بماند۔

قطعہ

گہ بود کز حکیمِ روشن رائے — برنیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے نادان — بغلط برہدف زند تیرے

حکایت ۲۸۔ درویشے را شنیدم کہ درغارے نشستہ بود و در بروے جہان لبستہ وملوک وسلاطین را درچشم او شوکت نماندہ۔

قطعہ

ہر کہ بر خود در سوال کشاد — تا بمیرد نیاز مند بود
آز بگذار پادشاہی کن! — گردنِ بے طمع بلند بود

یکی از ملوکِ آن طرف اشارت کرد که توقع بکرم و اخلاقِ بزرگان آن ست که بنان و نمک با ما موافقت کنند۔ شیخ رضا داد۔ بحکم آنکه اجابت دعوت سنّت ست۔ دیگر روزِ ملک بعذرِ قدومش رفت عابد برخاست و ملک را درکنار گرفت و تلطّف کرد و ثنا گفت۔ چون ملک رفت یکی از اصحاب پرسید که چندین ملاطفہ که تو امروز با پادشاه کردی خلاف عادت بود۔ گفت نشنیده؟ که گفته اند۔

بیت

هر کرا بر سماط بنشستی　　واجب آمد بخدمتش برخاست

مثنوی

گوش تواند که همه عمر وی　　نشنود آواز دف و چنگ و نی
دیده شکیبد ز تماشای باغ　　بی گل و نسرین بسر آرد دماغ
گر نبود بالشِ آگنده پر　　خواب توان کرد حجر زیر سر
وین شکمِ بی هنر پیچ پیچ　　صبر ندارد که بسازد بهیچ

گلستان باب ہفتم

در تاثیر تربیت

حکایت ۱ - یکے را از وزرا پسرے کودن بود - پیش دانشمندے فرستاد که مر این را تربیتے کن مگر عاقل شود - روزگارے تعلیم کرد مؤثر نبود - پیش پدرش کسے فرستاد - که این پسر عاقل نمی شود و مرا دیوانه کرد -

قطعه

چون بود اصل گوہرے قابل — تربیت را در و اثر باشد
ہیچ صیقل نکو نداند کرد — آہنے را که بدگہر باشد
سگ بدریاے ہفتگانه بشوے — چونکه تر شد پلید تر باشد

حکایت ۲ - حکیمے پسران را پند ہمی داد - که اے جانانِ پدر ہنر آموزید که ملک و دولتِ دنیا اعتماد را نشاید و سیم و زر در سفر محلِ خطر باشد که دزد بیکبار ببرد یا خواجه بتفاریق خورد - اما ہنر چشمه زاینده است و دولت پاینده - اگر ہنرمند از دولت بیفتد - غم نباشد

که هنر در نفس خود دولت ست هرکجا که رود قدر بیند و صدر نشیند و بے هنر لقمه چیند و سختی بیند

بیت

سخت است پس از جاه تحکم بردن خو کرده بناز جور مردم بردن

قطعه

وقتے افتاد فتنه در شام هر کس از گوشه فرا رفتند
روستا زادگان دانشمند بوزیری پادشه رفتند
پسران وزیر ناقص عقل بگدائی بروستا رفتند

بیت

میراث پدر خواهی علم پدر آموز کین مال پدر خرج توان کرد بده روز

حکایت ۳۳- یکے از فضلائے عصر تعلیم ملک زاده همی کرد ضرب بیمحابا زدے و زجر بیقیاس کردے بارے پسر از بیطاقتی شکایت پیش پدر آورد و جامه از تن دردمند برداشت پدر را دل بهم برآمد- استاد را بخواند و گفت پسران آحاد را چنین جفا و توبیخ روا نداری که فرزند مرا سبب چیست گفت سبب آن که سخن اندیشیده گفتن و حرکت پسندیده کردن همه خلق را علی العموم باید

و پادشاہان را علی الخصوص بموجب آن کہ از دست و زبانِ ایشان ہرچہ رود بہر آئینہ با فواہ بگویند۔ نہ قول و فعلِ عوام النّاس را چندان اعتبار نباشد

قطعہ

اگر صد ناپسند آید ز درویش رفیقانش یکے از صد ندانند
وگر یک ناپسند آید ز سلطان ز اقلیمے با قلیمے رسانند

پس واجب آمد معلّم پادشاہزادہ را در تہذیبِ اخلاقِ خداوندزادگان "اَنْبَتَھُمُ اللّٰہُ نَبَاتًا حَسَنًا" اجتہاد ازان بیشتر کردن کہ در حقِ عوام

قطعہ

ہر کہ در خردیش ادب نہ کنی در بزرگی فلاح از و برخاست
چوبِ تر را چنانکہ خواہی پیچ نشود خشک جز بآتش راست

ملک را حسنِ تدبیرِ فقیہ و تقریرِ جواب او موافق آمد۔ خلعت و نعمت بخشید و پایہ و منصب او بلند گردانید۔

حکایت ۳۔ معلّم کتابی را دیدم در دیارِ مغرب ترش روئے تلخ گفتار۔ بدخوئے و مردم آزار۔ گدا طبع و ناپرہیزگار کہ عیش مسلمانان بدیدنِ او تبہ گشتے۔ خواندنِ قرآنش دلِ مردم سیہ

کردی. جمعی از پسران و دختران بدستِ جفای او گرفتار. نه زهرهٔ
خنده و نه یارای گفتار گاه یکی را تپانچه زدی و گاه دیگری
را در شکنجه نهادی. القصه شنیدم که از سختی و درشتی او برنجیدند و بزدند
و براندند پس آنگه مکتب وی را بمصلحی واگذاردند. پارسائی سلیم
و نیک مردی حلیم که جز بحکمِ ضرورت سخن نگفتی و موجبِ آزار کس
بر زبانِ او نرفتی کودکان را هیبتِ استادِ نخستین از سر برفت
معلمِ دومی را با خلاقِ ملکی دیدند. و دیو صفت یکایک برمیدند و
باعتمادِ حلمِ او ترکِ علم گرفتند همچنین اغلب اوقات ببازیچه فراهم
نشستندی و لوح نادرست کرده بشستندی و بر سرِ یکدگر
شکستندی

بیت

استادِ معلم چو بود کم آزار خرسک بازند کودکان در بازار

بعد از دو هفته بر در آن مکتب گذر کردم معلمِ اولین را دیدم دل خوش کرده
بودند و بمقامِ خویش باز آورده از بی انصافی برنجیدم و لاحول
گفتم که دیگر باره ابلیس را معلمِ ملائکه چرا کردند؟ پیرمردی ظریف جهاندیده
بشنید بخندید و گفت.

مثنوی

بادشاہے پسر بمکتب داد | لوحِ سیمینش در کنار نہاد
بر سرِ لوح او نبشتہ بزر | جورِ استاد بہ ز مہرِ پدر

حکایت ۵ - پارسازادہ را نعمتِ بیکران از ترکہ عم بدست افتاد - فسق و فجور آغاز کرد و مبذری پیش گرفت فی الجملہ نماند از سائر معاصی و منکرے کہ نہ کرد و مسکرے کہ نخورد بارے بہ نصیحتش گفتم اے فرزند - دخل آبِ رواں ست و عیش آسیائے گردان یعنی خرجِ فراوان کردن مسلّم کسے را باشد کہ دخل معیّن دارد

قطعہ

چو دخلت نیست خرج آہستہ تر کن | کہ می گویند ملّاحان سرودے
اگر باران بکوہستان نبارد | بسالے دجلہ گردد خشک رودے

عقل و ادب پیش گیر و لہو و لعب بگذار کہ چون نعمت سپری شود سختی بری و پشیمانی خوردی - پسر از لذّتِ نای و نوش این سخن در گوش نیاورد و بر قولِ من اعتراض کرد کہ راحت عاجل بمحنتِ آجل منغّص کردن خلافِ رائے خردمندان ست - مثنوی

خداوندانِ کام و نیکبختی | چرا سختی کشند از بیمِ سختی؟

برو شادی کن ای یار دل افروز   غم فردا نشاید خورد امروز

فکیف مرا که در صدر مروت نشسته ام و عقد فتوت بسته و ذکر انعام در افواه عوام افتاده

مثنوی

هر که علم شد بسخا و کرم   بند نشاید که نهد بر درم

نام نکوئی چو برون شد زکوے   در نتوانی که به بندی بروے

دیدم که نصیحت نمی پذیرد و دم گرم من در آهن سرد او اثر نمی کند ترک مناصحت گرفتم و روے از مصاحبت او بگردانیدم و قول حکما را کار بستم که گفته اند بَلِّغْ مَا عَلَيْكَ فَإِنْ لَمْ يَقْبَلُوا فَمَا عَلَيْكَ

قطعه

گرچه دانی که نشنوند بگوے   هر چه دانی تو از نصیحت و پند

زود باشد که خیره سر بینی   بدو پا او فتاده اندر بند

دست بر دست میزند که دریغ   نشنیدم حدیث دانشمند

تا پس از مدتے آنچه از نکبت حالش می اندیشیدم ـ بصورت بدیدم که پاره پاره می دوخت و لقمه لقمه می اندوخت ـ دلم از ضعف حالش بهم بر آمد ـ مروت ندیدم در چنین حالے ریش درونش را بملامت

خراشیدن و سنگ پاشیدن - با خود گفتم -

مثنوی

حریف سفله در پایان مستی — نه اندیشد ز روز تنگدستی
درخت اندر بهاران بر فشاند — زمستان لاجرم بی برگ ماند

حکایت ۱۴ - پادشاهی پسری را به ادیبی داد و گفت -

این فرزند تست تربیتش همچنان کن که یکی از فرزندان خویش گفت فرمانبردارم سالی چند در پی او رنج برد و سعی کرد بجائی نرسید و پسران ادیب در فضل و بلاغت منتهی شدند - ملک دانشمند را مواخذت کرد و معاتبت فرمود که وعده خلاف کردی و شرط وفا بجا نیاوردی گفت بر رای عالم آرای خداوند روی زمین پوشیده نماند که تربیت یکسان است - ولیکن طبائع مختلف -

قطعه

گرچه سیم و زر ز سنگ آید همی — در همه سنگی نباشد زر و سیم
بر همه عالم همی تابد سهیل — جائی انبان میکند جائی ادیم

حکایت ۱۵ - یکی را شنیدم از پیران مربی که مریدی را همی گفت

ای پسر چندانکه خاطر آدمی زاد بر روزیست اگر بر روزی ده بودی بمقام از ملائکه درگذشتی -

حکایت ۸ - اعرابی را دیدم که پسر را می گفت - یَا بُنَیَّ اِنَّکَ مَسْئُوْلٌ یَوْمَ الْقِیَامَۃِ مَاذَا اکْتَسَبْتَ وَلَا یُقَالُ بِمَنِ انْتَسَبْتَ یعنی اے پسر ترا پرسند روز قیامت که هنرت چیست؟ و نگویند که پدرت کیست؟

قطعه

جامهٔ کعبه را که می بوسند | او نه از کرم پیله نامی شد
با عزیزے نشست روزے چند | لاجرم همچو او گرامی شد

حکایت ۹ - در تصانیف حکما آورده اند که کژدم را ولادت معهود نیست چنانکه سائر حیوانات را بلکه احشاے مادر بخورند پس شکمش بدرند و رہ صحرا گیرند و آن پوستها که در خانهٔ کژدم بینند - اثر آن ست بارے این نکته پیش بزرگے همی گفتم - گفت دل من بر صدق این سخن گواهی می دهد و جز چنین نتواند بود - چون در حالت خردی با مادر چنان معامله کرده اند - لاجرم در بزرگی نامقبول و نامحبوب اند

قطعه

پسرے را پدر نصیحت کرد | کاے جوانمرد یاد گیر این پند
هر که با اهل خود وفا نکند | نشود دوست روئے دانشمند

مثل - کژدم را گفتند چرا بزمستان بدر نمی آئی؟ گفت تا بتابستانم

چہ حرمت است کہ بزمستان بیرون آیم؟ -

حکایت ۱۰ - زنِ درویشے حاملہ بود - مدتِ حمل او بسر آمد درویش را ہمہ عمر فرزند نیامدہ بود - گفت اگر خدائے تعالیٰ مرا پسرے بخشد جز این خرقہ کہ در بر دارم ہرچہ در ملکِ من است ایثارِ درویشان کنم - اتفاقاً پسر آورد - درویش شادمانی کرد و سفرۂ یاران بموجبِ شرط بنہاد و پس از چند سال کہ از سفرِ شام باز آمدم بمحلتِ آن دوست بگذشتم و از چگونگی حالتش پرسیدم - گفتند - بزندانِ شحنہ در است - گفتم سبب چیست - گفتند - پسرش خمر خوردہ است و عربدہ کردہ و خونِ کسے ریختہ و از شہر گریختہ - پدر را بعلتِ آن سلسلہ در نائے ست و بند برپائے گفتم این بلا را او بحاجت از خدا خواستہ است

قطعہ

زنانِ باردار اے مردِ ہشیار   اگر وقتِ ولادت مار زایند

ازان بہتر بہ نزدیکِ خردمند   کہ فرزندانِ ناہموار زایند

حکایت ۱۱ - سالے نزاعے میانِ پیادگانِ حجاج افتادہ بود و داعی ہم دران سفر پیادہ بود - از بے انصافی در سر و روے یکدگر افتادیم و دادِ فسوق و جدال بدادیم کجاوہ نشینے را شنیدم کہ با عدیل

خود می گفت۔ بوالعجب کارے کہ پیادگان علاج چون عرصۂ شطرنج بسر ہمی برند۔ فرزین میشوند۔ یعنی بہتر ازان می گردند کہ بودند و پیادگان حاج بادیہ بسر بردند۔ بتر شدند

قطعہ

از من بگوے حاجی مردم گزائی را | کو پوستین خلق بآزار می درد
حاجی تو نیستی شتر ست از برائی آنکہ | بیچارہ خار میخورد و بار می برد

حکایت ۱۲۔ مردے را چشم درد خاست پیش بیطارے رفت کہ مراد وا کن۔ بیطار از آنچہ در چشم چہار پایان می کرد در دیدۂ او کشید کور شد۔ حکومت بداور بردند۔ گفت برو ہیچ تاوان نیست اگر این خر نبودے پیش بیطار نرفتے۔ مقصود ازین سخن آن ست تا بدانی کہ ہر کہ ناآزمودہ را کار بزرگ می فرماید ندامت برد و بنزدیک خردمندان بخفت عقل منسوب گردد۔

قطعہ

ندہد ہوشمند روشن رائے | بفرومایہ کارہائے خطیر
بوریا باف گرچہ بافندہ ست | نبرندش بکارگاہ حریر

حکایت ۱۳۔ یکے از بزرگانِ آئمہ را پسرے وفات یافت پرسیدندش کہ بر صندوقِ گورش چہ نویسیم؟ گفت۔ آیاتِ کتاب مجید را عزت و شرف بیش از آن ست کہ روا باشد بر چنین جایہا نوشتن کہ بروزگار سودہ گردد۔ و خلائق برو گذرند و سگان بروشاشند واگر بضرورت چیزے ہمی نویسند۔ این دو بیت کفایت ست۔

قطعہ

آہ! ہر گاہ سبزہ در بستان
بدمیدے چہ خوش شدے دلِ من
بگذرائے دوست تا بوقتِ بہار
سبزہ بینی دمیدہ بر گلِ من

حکایت ۱۴۔ پارسائے بریکے از خداوندانِ نعمت گذر کرد کہ بندہ را دست و پائے بستہ بود۔ عقوبت ہمی کرد۔ گفت اے پسر ہمچو تو مخلوقے را خدائے عزوجل اسیرِ حکمِ تو گردانیدہ است و ترا بروے فضیلت دادہ شکرِ نعمتِ باری تعالیٰ بجا آر و چندین جفا بروے روا مدار کہ فردا بہ از تو باشد و شرمساری بری۔

مثنوی

بر بندہ مگیر خشم بسیار
جورش مکن و دلش میازار

اورا تو بده درم خریدی — آخر نه بقدرت آفریدی

این حکم و غرور و خشم تا چند — هست از تو بزرگتر خداوند

ای خواجه ارسلان و آغوش — فرمانده خود مکن فراموش

در خبر است از خواجهٔ عالم و سرور بنی آدم (صلی الله علیه وسلم) که گفت بزرگترین حسرتی در روز قیامت آن بود که بندهٔ صالح را به بهشت برند و خداوند فاسق را بدوزخ

قطعه

بر غلامی که طوع خدمت تست — خشم بیحد مران و طیره مگیر

که فضیحت بود بروز شمار — بنده آزاد و خواجه در زنجیر

حکایت ۱۵ - سالی از بلخ بامیانم سفر بود وراه از دزدان پرخطر - جوانی ببدرقه همراه ما شد - نیزه باز و چرخ انداز سلحشور بیش زور که ده مرد توانا کمان او را زه نکردندی و زور آوران روی زمین پشت او بر زمین نیاوردندی ولیکن متنعم بود و سایه پرورده نه جهاندیده و سفر کرده رعد کوس دلاوران بگوش او نرسیده و برق شمشیر سواران بچشم ندیده

بیت

نیفتاده در دست دشمن اسیر — بگردش نباریده باران تیر

اتفاقاً من و آن جوان هر دو در پے هم دوان هر دیوار قدیمے که پیش آمدے بقوت بازو بیفگندے و هر درخت عظیم که دیدے بزور پنجه برکندے۔ و تفاخرکنان گفتے۔

بیت

پیل کو تا کتف و بازوی گردان بیند　　شیر کو تا کف و سرپنجهٔ مردان بیند

ما درین حالت که دو هندو از پسِ سنگے سر برآوردند و قصد قتالِ ما کردند۔ بدستِ یکے چوبے و در بغلِ دیگرے کلوخ کوبے جوان را گفتم اکنون چه پائی

بیت

بیار آنچه داری ز مردی و زور　　که دشمن بپائے خود آمد بگور

تیر و کمان را دیدم از دستِ جوان افتاده و لرزه بر استخوان۔

بیت

نه هر که موے شگافد بتیر جوشن خائے　　بروز حملهٔ جنگ آوران بدارد پائے

چاره جز این ندیدم که رخت و سلاح و جامه‌ها رها کردیم و جان بسلامت بدر آوردیم

قطعه

بکارهای گران مرد کاردیده فرست　　که شیر شرزه درآرد بزیر خم کمند

جوان اگرچه قوی یال و پیلتن باشد | بجنگ دشمنش از هول بگسلد پیوند
نبرد پیش مصاف آزموده معلومست | چنانکه مسئلهٔ شرع پیش دانشمند

حکایت ۱۶ - توانگرزاده را دیدم بر سر گور پدر نشسته بود و با درویش بچه مناظره در پیوسته که صندوق تربت پدرم سنگین ست و کتابه رنگین و فرش رخام انداخته و خشت فیروزه بکار برده بگور پدرت چه ماند خشتے دو فراهم آورده و مشتے خاک بران پاشیده - درویش پسر بشنید و گفت تا پدرت از زیر آن سنگ گران بر خود بجنبد پدرم به بهشت رسیده باشد

بیت

خر که بروے نهند کمتر بار | بره آسوده تر کند رفتار

و در خبرست که مَوْتُ الْفُقَرَاءِ رَاحَةٌ درویش چیزے ندارد که بحسرت بگذارد

قطعه

مرد درویش که بار ستم فاقه کشید | بدر مرگ همانا که سبکبار آید
وانکه در دولت و در نعمت و آسانی زیست | مردنش زین همه شک نیست که دشوار آید
بهمه حال اسیرے که ز بندے برهد | خوشتر از حال امیرے که گرفتار آید

حکایت ۱۴۹ - بزرگے را پرسیدم از معنی این حدیث کہ
اَعْدٰی عَدُوِّكَ نَفْسُكَ الَّتِیْ بَیْنَ جَنْبَیْكَ گفت بحکم آنکہ ہر آن دشمن
کہ با وے احسان کنی دوست گردد مگر نفس کہ چندانکہ مدارا بیش کنی
مخالفت زیادہ کند۔

قطعہ

فرشتہ خوے شود آدمی بکم خوردن | وگر خورد چو بہائم بیوفتد چو جماد
مرادِ ہر کہ برآری مطیعِ امر تو گشت | خلافِ نفس کہ گردن کشد چو یافت مراد

مناظرۂ سعدی با مدعی در بیانِ توانگری و درویشی

حکایت ۱۵۰ - یکے را دیدم در صورتِ درویشان نہ بر سیرتِ
ایشان در محفلے نشستہ و شنعتے در پیوستہ و دفترِ شکایت باز کردہ
و ذمتِ توانگران آغاز نہادہ و سخن بدینجا رسانیدہ کہ درویشان را
دستِ قدرت بستہ است و توانگران را پاے ارادت شکستہ

بیت

کریمان بدست اندر درم نیست | خداوندانِ نعمت را کرم نیست
مرا کہ پروردۂ نعمتِ بزرگانم - این سخن سخت آمد گفتم اے یار توانگران

و دخل مسکینانند و ذخیرهٔ گوشه نشینان و مقصد زائران و کهف مسافران و متحمل بار گران از بهر راحت دیگران دست بطعام آنگه برند که متعلقان و زیردستان بخورند و فضلهٔ مکارم ایشان بارامل و ایتام و پیران و اقارب و جیران رسد

نظم

توانگران را وقفست و نذر و مهمانی — زکوة و فطره و اعتاق و هدی و قربانی
تو کی بدولت ایشان رسی که نتوانی — جزین دو رکعت و آنهم بصد پریشانی

اگر قدرت جودست و اگر قوت سجود توانگران را بهتر میسر شود که مال مزکی دارند و جامهٔ پاک و عرض مصون و دل فارغ و قوت طاعت در لقمهٔ لطیفست و صحت عبادت در کسوت نظیف پیداست از معدهٔ خالی چه قوت آید و از دست تهی چه مروت زاید و از پای بسته چه سیر آید و از دست گرسنه چه خیر

قطعه

شب پراگنده خسپد آنکه پدید — نبود وجه بامدادانش
مور گرد آورد به تابستان — تا فراغت بود زمستانش

فراغت با فاقه نپیوندد و جمعیت با تنگدستی صورت نبندد یکی تحریمهٔ عشا بسته و دیگری منتظر عشا نشسته این بدان کی ماند

بیت

خداوند نکند بحق مشتغل　　پراگنده روزی پراگنده دل

پس عبادت ایشان بقبول اولیٰ ترکه جمعند و حاضر نه پریشان و پراگنده خاطر اسباب معیشت ساخته و بأوراد عبادت پرداخته عرب گوید

اَعُوْذُ بِاللّٰهِ مِنَ الْفَقْرِ الْمُکِبِّ وَ جِوَارِ مَنْ لَا یُحِبُّ و در خبر است

که اَلْفَقْرُ سَوَادُ الْوَجْهِ فِی الدَّارَیْنِ. گفت آن نشنیده که

فرمود خواجه عالم (عَلَیْهِ اَفْضَلُ الصَّلٰوةِ وَاَکْمَلُ التَّحِیَّاتِ) "اَلْفَقْرُ

فَخْرِیْ" گفتم خاموش که اشارت خواجه عالم (علیه السلام) بفقر

طائفه ایست که مرد میدان رضا اند و تسلیم تیر قضا نه اینان که خرقه

ابرار پوشند و لقمه ادرار نوشند

رباعی

اے طبل بلند بانگ در باطن هیچ　　بے توشه چه تدبیر کنی وقت بسیج

روئے طمع از خلق بپیچ ار مردی　　تسبیح هزار دانه بر دست مپیچ

درویش بے معرفت نیارامد تا فقرش بکفر بینجامد کَادَ الْفَقْرُ اَنْ یَکُوْنَ

کُفْرًا. نشاید جز بوجود نعمت برهنه را پوشیدن یا در استخلاص

گرفتارے کوشیدن و ابنائے جنس ما را بمراتب ایشان که

رسانند و بعلما بیدار مشغول چه باشند. نه بینی که حق جل و علی در محکم تنزیل از نعیم
اهل بهشت خبر میدهد که اُولٰئِكَ لَهُمْ رِزْقٌ مَّعْلُومٌ تا بدانی که مشغول
کفاف از دولت عفاف محروم ست و ملک فراغت زیر نگین رزق
مقسوم.

بیت

تشنگان را نماید اندر خواب — همه عالم بچشم چشمهٔ آب

حالی که من این بگفتم. عنان طاقت درویش از دست تحمل برفت
و تیغ زبان برکشید و اسپ فصاحت در میدان وقاحت جهانید
و بر من دوانید و گفت چندان مبالغه در وصف ایشان بکردی و سخنهای
پریشان بگفتی که وهم تصور کند که تریاق اند یا کلید خزانهٔ ارزاق مشتی
متکبر مغرور معجب نفور مشتغل مال و نعمت و مفتتن جاه و
ثروت سخن نگویند الا بسفاهت و نظر نکنند الا بکراهت علما را بگدائی
منسوب کنند و فقرا را به بی سر و پائی طعنه زنند. بعزت مالی که
دارند و غرت جاهی که پندارند. برتر از همه نشینند و خود را بهتر از همه
شناسند. نه آن در سر دارند که سر بکسی فرو آرند. بی خبر از قول حکما
که گفته اند. هر که بطاعت از دیگران کمست و بنعمت بیش بصورت
توانگرست و بمعنی درویش. گفتم مذمت ایشان روا مدار که خداوندان

کرم اند گفت غلط کردی که بندگان درم اند چه فایده که چون آذرند و بر کس
نمی بارند و چشمهٔ آفتاب اند و بر کس نمی تابند و بر مرکب استطاعت
سوارند و نمی رانند و قدمی بهر خدا ننهند و درمی بی منّ و اذی
ندهند مالی بمشقت فراهم آرند و بخست نگاه دارند و بحسرت بگذارند
چنانکه بزرگان گفته اند سیم بخیل وقتی از خاک برآید که بخیل
بخاک درآید۔

بیت

برنج و سعی کسی نعمتی بچنگ آرد   دگر کس آید و بی رنج و سعی بردارد

گفتمش بر بخل خداوندان نعمت وقوف نیافتهٔ الّا بعلت گدائی
وگرنه هر که طمع یکسو نهاده کریم و بخیلش یکی نماید۔ محک داند که زر
چیست و گدا داند که بخیل کیست۔ گفتا بتجربت آن می گویم که
متعلقان بر در دارند۔ و غلیظان شدید برگمارند تا بار عزیزان
ندهند و دست بر سینهٔ صاحب تمیزان نهند۔ و گویند۔ اینجا کس
نیست و بحقیقت راست گویند

بیت

آنرا که عقل و همت و تدبیر و رای نیست   خوش گفت پرده دار که کس در سرا نیست

گفتم لعنت آن کہ از دست متوقعان بجان آمده اند و از رقعهٔ گدایان
بفغان محال عقل ست کہ اگر ریگ بیابان دُر شود چشم گدایان پر نشود

بیت

دیدهٔ اہل طمع بہ نعمت دنیا ۔ پُر نشود ہمچنان کہ چاه بہ شبنم

ہر کجا سختی کشیده و تلخی چشیده را بینی خود را بشره در کارہائے
مخوف اندازد و از توابع آن نہ پرہیزد و از عقوبت آن نہ ہراسد و حلال
از حرام نشناسد

قطعہ

سگے را اگر کلوخے بر سر آید ۔ ز شادی بر جہد کین استخوانے ست
وگر نعشے دو کس بر دوش گیرند ۔ لئیم الطبع پندارد کہ خوانے ست

اما صاحب دنیا بعین عنایت حق ملحوظ ست و بحلال از حرام محفوظ
من ہمان انگار کہ تقریر این سخن نکردم و دلیل و برہان نیاوردم
اکنون انصاف از تو توقع دارم ۔ ہرگز دیده دست دغائے بر کتف
بستہ یا بینوائے در زندان نشستہ یا پردهٔ معصومے دریده یا کفے
از معصم بریده الا بعلت درویشی شیرمردان را بحکم ضرورت در نقبہا

گذشته اند که بسا سفته اغلب تهیدستان دامن عصمت بمعصیت
آلایند و گرسنگان نان مردم ربایند

بیت

چون سگ درنده گوشت یافت نپرسد　　کین شتر صالح است یا خر دجال

چه مایه مستوران بعلت مفلسی در عین فساد افتاده اند و عرض گرامی
در زشت نامی برباد داده۔

بیت

با گرسنگی قوت پرهیز نماند　　افلاس عنان از کف تقوی بستاند

حاتم طائی که بیابان نشین بود۔ اگر شهری بودے از جوش گدایان
بیچاره شدے و جامه برو پاره کردندے چنانکه آمده است۔

بیت

در من منگر تا دگران چشم ندارند　　کز دست گدایان نتوان کرد ثوابی

گفتا نه که من بر حال ایشان رحمت می برم۔ گفتم نه که بر مال ایشان
حسرت میخوری ما درین گفتار و هر دو بهم گرفتار۔ هر بیدقی که براندے

سن بدفع آن کوشیدے و ہر شاہے کہ بخواندے بفرزین بپوشیدے
تا نقد کیسۂ ہمت درباخت و تیر جعبۂ حجت ہمہ بینداخت

قطعہ

ہان تا سپر نیفگنی از حملۂ فصیح — کورا جز آن مبالغۂ مستعار نیست
دین ورز و معرفت کہ سخندان سجع گو — بر در سلاح دارد و کس در حصار نیست

عاقبة الامر دلیلش نماند ذلیلش کردم۔ دست تعدی دراز کرد۔ و
بیہودہ گفتن آغاز۔ و سنت جاہلان ست کہ چون بدلیل از خصم فروماند
سلسلۂ خصومت بجنبانند۔ چون آزر بت تراش کہ بحجت با پسر
برنیامد بجنگش برخاست کہ لئن لم تنتہ لارجمنک ... دشنامم
داد۔ سقطش گفتم۔ گریبانم درید۔ زنخدانش شکستم

قطعہ

او در من و من درو فتادہ — خلق از پے ما دوان و خندان
انگشت تعجب جہانے — از گفت و شنود ما بدندان

القصہ مرافعۂ این سخن پیش قاضی بردیم و بحکومت عدل راضی شدیم
تا حاکم مسلمانان مصلحتے بجوید و میان توانگران و درویشان فرقے

بگوید قاضی چون حالت ما بدید و منطق ما بشنید۔ سر بگریبان تفکر فرو برد و پس از تامل بسیار سر بر آورد و گفت۔ اے آنکه توانگران را ثنا گفتی و بر درویشان جفا روا داشتی! بدان که هر جا که گل ست خار ست و با خمر خمار و بر سر گنج مار و آنجا که دُرِّ شاهوار ست۔ نهنگ مردم خوار۔ لذت عیش دنیا را لدغه اجل در پس است و نعیم بهشت را دیوار مکاره در پیش

بیت

چو روشمن چه کند گر نکشد طالب دوست گنج و مار و گل و خار و غم و شادی بهم اند

نظر نکنی در بستان که بید مشک ست و چوب خشک۔ همچنین در زمره توانگران شاکرند و کفور و در حلقه درویشان صابرند و ضجور۔

بیت

اگر ژاله هر قطره دُر شدے چو خرمهره بازار ازو پُر شدے

مقربان حضرت حق جل و علا توانگرانند۔ درویش سیرت و درویشان توانگر همت۔ مهین توانگران آنست که غم درویشان بخورد و بهین درویشان آن که کم توانگران نگیرد۔ وَمَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللّٰهِ فَهُوَ حَسْبُهُ پس روئے عتاب از من بدرویش آورد و گفت اے که گفتی

توانگران مشتغل اند بمناهی و مست ملاهی نعم با طائفه هستند
بدین صفت که بیان کردی - قاصر همت و کافر نعمت که ببرند و بنهند
و نخورند و ندهند - اگر بمثل باران نبارد و یا طوفان جهان را بردارد به
باعتماد مکنت خود از محنت درویش نپرسند و از خداے تعالی نترسند
و گویند -

بیت

گر از نیستی دیگرے شد هلاک   مرا هست بط را ز طوفان چه باک

بیت

دونان چو گلیم خویش بیرون بردند   گویند - چه غم گر همه عالم مردند

قومے برین نمط هستند که شنیدی و طائفه که خوان نعم نهاده و صلاے
کرم در داده و میان بخدمت بسته و ابرو بتواضع گشاده - طالب نام
اند و مغفرت و صاحب دنیا و آخرت چون بندگان حضرت پادشاه
عالم عادل مؤید و منصور مالک ازمه انام حامی ثغور اسلام وارث
ملک سلیمان - اعدل ملوک زمان مظفر الدنیا والدین ابوبکر بن
سعد بن زنگی - ادام الله ایامه و نصر اعلامه قطعه

پدر بجاے پسر هرگز این کرم نکند   که دست جود تو با خاندان آدم کرد

خدای خواست که بر عالمی ببخشاید — بفضل خویش ترا پادشاه عالم کرد

قاضی چون سخن بدین غایت رسانید و از حد قیاس مبالغت نمود ما نیز بمقتضای حکم قضا رضا دادیم و از ما مضی درگذشتیم و بعد از مجارا طریق مدارا پیش گرفتیم و سر بتدارک بر قدم یکدیگر نهادیم و بوسه بر سر و روی دادیم و ختم سخن برین دو بیت کردیم

قطعه

مکن ز گردش گیتی شکایت ای درویش — که تیره بختی اگر هم برین نسق مردی
توانگرا چو دل و دست کامرانت هست — بخور ببخش که دنیا و آخرت بردی

انوار سہیلی

باب ہشتم در احتراز کردن از ارباب حقد و حسد و اعتماد نا نمودن بر تملق ایشان

رائے جہان آرائے حکیم فرخندہ رائے را گفت۔ فرد

اے چو صبح آخرین سرتا بپا صدق و صفا   وے چو عقل اولین پا تا بسر فضل و ہنر

بتقریرے از وصمت و عیب مبرا و توجیہے از سمت شک و ریب معرا بیان فرمودی مثل کسے کہ دشمنان غالب و خصمان قاہر متوجہ او گردند و از ہیچ جانب راہ گریز نیابد۔ و ممر خلاص متصور نباشد۔ و او بہ یکے از ایشان استظہار جستہ قاعدۂ صلح را تمہید دہد۔ و بمدد مصالحت او از مضرت دیگران برہد۔ و از خطر مخافت و فتنہ و آفت ایمن گردد۔ و عہد خود دران واقعہ با دشمن بوفا رسانیدہ نفس خود را از و نیز صیانت نماید و ببرکت حزم و میامن خرد از گرداب آفات بساحل فوز و نجات رسد اکنون التماس آن دارم کہ باز گوید۔ داستان اصحاب حقد و عداوت

که از ایشان احتراز و اجتناب نیکوتر یا انبساط و اختلاط بهتر - و اگر یکے از
ایشان گرد استمالت بر آید و ادعیه ملائمت از وے سر بزند بدان
التفات باید نمود یا آنرا اطلاق در ضمیر جاے نباید داد - برہمن گفت

فرد

اے چو وہم از افتتاح آزمایش دوربین   وے چو عقل از ابتدای آفرینش کاردان

ہر که بفیض روح قدسی مستظہر باشد و بمدد عقل کل مستمسک بود ہر آینه
در کارہا احتیاطے ہرچه تمامتر واجب بیند و مواضع خیر و شر و مواقع
نفع و ضرر نیکو بشناسد - و بر و پوشیده نماند - که از دوست آزرده و قرین
رنج دیده پہلو تہی کردن بسلامت نزدیکتر ست و از مکامن مکر کینه
کوشان و غوائل عذر گندم نمائے جو فروش تجنب نمودن موجب ایمن
از خطر خاصه که تغیر باطن و تفاوت اعتقاد او بچشم خبر و معاینه بیند
و دغدغهٔ دل و غدر ضمیر او بنظر بصیرت مشاہده نماید - مثنوی

چو آزرده شد خصم ایمن مباش   خراشیده راہست قصد خراش
گر اول در آید بلطف و خوشی   در آخر ببیے محنت از وے کشی

و ہر که از اہل کینه علامت عداوت فہم کرده باشد باید که آنرا محل نیکو
پیدا نسازد و بچرب زبانی و تلطف فریفته نگردد و جانب ہشیاری و بیداری
و عاقبت اندیشی فرو نگذارد - چه اگر خلاف این معنی از وے در وجود

آمد تیر آفت را از جان هدفے ساختہ باشد و آتش بلا را در ساحت سینہ برافروختہ۔

بیت

ایمنی از خصم محنتہاے بسیار آورد تخم غفلت ہر کہ کارد رنج دل بار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ درین باب بر دفتر خاطر اولو الالباب مرقوم شدہ حکایت ابن مدین و قبرہ مزیت جمال و مزید کمال دارد شاہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آن۔

حکایت گفت آوردہ اند کہ ملکے بود نام او ابن مدین با ہمتے عالی و رائے روشن عنصر رفیع القدر سلطنت را بسعیٔ معمار شوکت بقبہ سماک رسانیدہ۔ و بناے وسیع الفضاے مکرمت را بہ ید مہندس حشمت از ذروہ فلک الافلاک گذرانیدہ

بیت

ملک کوکبہ شاہ جمشید بخت فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قبرہ خوانند انسے تمام داشت و آن مرغے بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتے مطبوع و ہیئت زیبا ہموارہ ملک با وے سخن گفتے و بجوابہاے شیرین و سخنہاے رنگین او منبسط گشتے مثنوی

سخنہاے زیباے رنگین خوش است حکایات شیرین بسے دلکش است

کسے را کز بینا بود بہرہ مند کنندش بزرگان و شاہان پسند

قضا را قبرہ در کوشک شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیرون آورد ملک از غایت

دلبستگی نمودی تا او را بسرای حرم بردند - و ملازمان حرم سرای را
حکم شده تا در تعهد او و بچهٔ او غایت جهد بجای آرند و همان روز پادشاه
را بسری آمد - انوار نجابت از ناصیهٔ او تابان - و شعاع سعادت بر وفات

حال وی درخشان قطعه

مهی بر اوج سپهر کمال طالع شد | که کس ندید چنان ماه در هزاران سال
خجسته طالع و روشن دل و مبارک پی | فرشته طلعت و نیک اختر و همایون فال
ازان نهال شرف تازه گشت گلشن ملک | چنانکه تازه شود برگ گل ز باد شمال

چندانچه بچهٔ قبره می بالید شاهزاده نیز نشو و نمای یافت - و ایشان را با
یکدیگر الفتی عظیم افتاده بود - پیوسته ملک زاده بآن مرغک بازی
کردی - و هر روز قبره بکوهها و بیشهها رفتی و از میوه ها که مردم آنرا ندانستندی
و اگر دانستندی بدان رسیدن نتوانستندی دو عدد بیاوردی
یکی ملک زاده را دادی و دیگر بچهٔ خود را خورانیدی کودکان بدان
متلذذ گشته به نشاط و رغبت میخوردند و اثر منفعت آن هرچه زودتر
در قوت ذات و تقویت جسم ایشان مشاهده می رفت - چنانکه در اندک

مدت بسیار ببالیدند فرد

گشتند سربلند بنشو و نمای خوش | چون سبزهٔ تر از اثر فصل نوبهار
و قبره را بوسیلهٔ آن خدمت هر روز جاه و رفعت زیاده می شد

ساعت بساعت قرب و منزلت می افزود یک چندے برین بگذشت۔ و زمانہ بسے اوراق سفید و سیاہِ لیل و نہار در نوشت۔ روزے قبرہ غائب بود بچۂ او در کنارِ شاہزادہ جست و بسر پنجہ خشونت دست او را ریش گردانید۔ آتشِ خشم در اشتعال آمدہ شاہزادہ را بغیرتا بیے خفّت و حدّت افگند۔ تا خاک در چشم مردمی و مروّت زدہ حقِ الفت و صحبتِ قدیم را بر باد دادہ پائے او گرفتہ گردِ سر گردانید و چنان محکم بر زمین زد کہ فی الحال با خاک برابر گشت و در شکنجۂ ہلاک نا چیز شد

فرد

دریغا کہ شاخِ گلِ نو شگفتہ فرو ریخت از تند باد خزانی

چون قبرہ باز آمد بچہ را کشتہ دید نزدیک بود کہ مرغ روحش از قفسِ قالب پرواز کند از ہولِ آن واقعہ نمودارِ فزعِ اکبر در ویش پدید آمد و از وقوعِ آن ہائلہ اثر اندوہ در سینہ اش کالنقشِ فی الحجر جا گیر شد فریاد و نفیر بمنزلِ ماہ و تیر رسانیدہ می گفت۔ بیت

وہ کہ کحلِ روشنی در چشم عالم بین نماند برگ عیش و شادمانی در دلِ غمگین نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بیشمار با خود اندیشید کہ این آتشِ بلا تو افروختۂ و شاخ فراغت را بعجو غائے محنت تو لقمہ دوختۂ ترا در بن غارے با بر بیر دلیارے آشیانہ بایستے ساختن۔ سیا حرم سرائے سلطان چہ کار داشتی

وتربیت بچهٔ خود مشغول شده با تا بکی پسر بادشاه چرا مشغول شدی اگر
بگوشه و توشهٔ خود قناعت میداشتی امروز بدین بلا مبتلا ناگشته ازین
وقصه غصه نمی کشیدی وحکما گفته اند بیچاره کسیکه بصحبت جباران درماند
که زمام عهد ایشان سخت و سست بود و بنای وفای ایشان
قوی و ضعیف افتاده همیشه رخسار مروت را به آسیب جفا خراشیده دارند
و سر چشمهٔ فتوت را بخاک بدعهدی و ناانصافی انباشته سازند نه اخلاص
و مصاحبت نزدیک ایشان حرمتی دارد و نه سابقهٔ خدمت و رابطهٔ
ملازمت قدری و قیمتی - بیت

برای خدمت آنکس که نشناسد حق خدمت
مکن اوقات خود ضائع که خود ست ناشناسد

عفو جرائم را که صفت آزادمردان است در مذهب انتقام ناروا و حرام شناسند
و حق ناشناسی را که سمت اهل کفران است - در شرع نخوت جائز و مباح
پندارند آخر از صحبت جمعی که سوابق خدمت مخلصان فراموش کنند چه
فائده توان گرفت و در ملازمت گروهی که رابطهٔ محبت بی غرضان را
از یاد بگذارند چه سرمایه حاصل توان کرد - فرد

حیف است که در زمرهٔ مردان برنش نام
آن را که حق صحبت یاران نشناسد

و من با قومی درآمیخته ام که در جانب خود ارتکاب کارهای بزرگ
را حقیر شمرند و از طرف دیگران اندک سهوی را بسیار شناسند

فرد

عیب خود را ہنر بازنماید دگر ہنرے ہست ترا عیب عظیمش خوانند

و من بارے فرصت مجازات و زمانِ مکافات فوت نخواہم کرد۔ و تاکینہ بچۂ خویش ازین ظالمِ بے رحم و ستمگارِ خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشین و مونس و قرینِ خویش را بے موجبے بکشت و ہم خانہ را بے سببے ہلاک کرد باز نجویم آرام و قرار نخواہم گرفت

بیت

بیک سو نہم مہر و آزرم را بجوشش آورم کینۂ گرم را

پس انگہ ہیجا با بر روے ملک زادہ جست و چشم جہان بینِ آن قرۃ العینِ سلطنت برکند و پرواز نمودہ بر کنگرۂ کوشک نشست خبر بشاہ رسید برائے چشمِ پسر گریہا کرد۔ و خواست کہ بحیلت مرغ را در دامِ فریب آورد و در قفسِ بلا محبوس ساختہ انچہ سزائے او باشد تقدیم فرماید۔ پس زیر کوشک آمدہ۔ در برابرِ قبرہ بالیستاد۔ و گفت اے مونسِ روزگار ازین بالا فرود آ کہ بجان ایمنی۔ حالا صحبتِ مرا برہم مزن و نہالِ عیشِ مرا پژمردہ مساز۔ قبرہ گفت اے ملک متابعتِ فرمانِ تو ہمگنان فرض ست اما مدتے در بادیۂ تامل سرگردان شدہ بسر حدِ این اندیشہ رسیدہ بودم کہ بقیۂ عمر کعبۂ اعمال و قبلۂ اقبال جز درگاہِ شاہ نباید شناخت و مرکب ہمت جز در ساحتِ ملازمتِ این حضرت نشاید تاخت و گمان

آن بود که در سایهٔ عنایت تو چون کبوتران حرم مرفه و فارغ البال
توانم بود - و در مروهٔ مروّت سعی نموده بمرتبهٔ صفا توانم رسید - اکنون
که خون پسرم در حریم سلطنت چون قربانیِ حاجیان مباح داشتند
چگونه مرا آرزوے طوافِ این خانه باقی ماند و با این همه اگر دانستے
که جان شیرین را عوض ست - لبّیک زنان احرام حریم خدمت
گرفتے لیکن

بیت

مرغے که رمیده گردد از دام — من بعد بدانه کے شود رام

و دیگر حدیث لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَیْنِ بصحت پیوسته
مرد زیرک باید که یک چیز را دو بار نیازماید و از زخم جانورے دو بار گزیده
نشود -

فرد

نشنودی این مثل را کارباب عقل گفتند — مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز در ضمیر منیر ملک روشن ست که مجرم را ایمن نباید زیست
که اگر در عقوبتِ عاجل توقفے رود عذاب آجل متوجه خواهد بود اگر
بساعدت بخت بلند از ان بجهد اولاد و احفاد وے را تلخی نکال آن
بباید چشید و خواری عقاب و وبالش بباید دید طبیعتِ عالم صفتِ مکافات

که خونِ پسرم در حریم سلطنت چون قربانیِ حاجیان مباح داشتند چگونه مرا آرزوے
طوافِ این خانه باقی ماند و با این همه اگر دانستمے که جانِ شیرین را عوض ست -
لبیک زنانِ احرامِ حرم خدمت گرفتمے لیکن :

بیت

مرغے که رهیده گردد از دام || من بعد بدانه کے شود رام

و دیگر حدیث لَا یُلْدَغُ الْمُؤْمِنُ مِنْ جُحْرٍ وَاحِدٍ مَرَّتَیْنِ بصحت پیوسته مرد زیرک
باید که یک چیز را دوبار نیازماید و از زخم جانورے دوبار گزیده نشود - فرد

نشنودی این مثل را کار با عقل گفته اند || مَنْ جَرَّبَ الْمُجَرَّبَ حَلَّتْ بِهِ النَّدَامَةُ

و نیز در ضمیر منیر ملک روشن ست که مجرم را اکنون نباید زیست که اگر در عقوبت
عاجل توقفے رود عذابِ آجل متوجه خواهد بود و اگر مساعدتِ بخت بلند از آن
جهد اولاد و احفادِ وے را تلخیِ نکال آن بباید چشید - و خواریِ عقاب
دو بالش بباید دید طبیعتِ عالم صفتِ مکافات را متکفل ست - و طبیعت
روزگار خاصیتِ مجازات متضمن - چنانچه پسر ملک بآنچه من غدرے اندیشید
و از من بے اختیار بلکه بطریق مکافات اسے بوے رسید - و ممکن
نیست که کسے از ساغرِ ستمگاری جرعه نوشد که بخمار بلا مبتلا نگردد و در چنین
اعمال نهالِ بیداد نه نشاند ثمرهٔ عقوبت و عذاب بر ندارد - بیت

اے آنکه تخم حنظل کاشت || طمع نیشکر نباید داشت

مگر ملک حکایت دانادل و دزداں استماع نکردہ است۔ و رسیدن مکافات بدزداں بسمع شریف نرسیدہ ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفت، آوردہ اند کہ در شہر رقہؔ درویشے بود با خلاق پسندیدہ و آداب ستودہ آراستہ۔ و نہالِ اقوال و افعالش بازہارِ مکارم اوصاف و محاسن عادات پیراستہ و بواسطۂ آنکہ دلے داشت بحقائق معرفت دانا اورا دانادل گفتندے۔ والی آں شہر اورا دوست داشتندے۔

بیت

آں راکہ کمال معرفت شد حاصل ہم مونس جاں باشد و ہم محرم دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارت بیت الحرام شد و بے رفیقے و ہمدمے روے براہ آورد جمعے دزداں بوے رسیدند و بگمان آنکہ با وے مال بسیار است قصد کشتن وے کردند۔ دانادل گفت با من از مال دنیا چنداں چیزے بیش نیست کہ توشۂ راہ حج تواند بود۔ اگر غرض شما بداں مقدار حاصل میشود مضائقہ نیست مال ببرید و مرا بگذارید۔ تا بطریق توکل و تجرید ایں راہ را بسر برم۔ و دیدۂ انتظار کشیدہ را از خاک آستانِ حرم توتیائے کشم۔

بیت

روم بکوے وے و سر بآستاں فگنم   غبار خاک درش توتیاے دیدہ کنم

دزدان بے رحم بداں سخن التفات نانمودہ بقتل وے شمشیر
کشیدند۔ بیچارہ متحیر وار بہر طرف مے نگریست، و چنانچہ رسم فروماندگان
باشد یارے و مددگارے مے جست۔ دراں بیداے پر وحشت
و صحراے باہول و ہیبت ہیچ متنفسے بنظر وے در نیامد مگر آنکہ بر زبر سر
ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند۔ دانادل آواز داد کہ اے کلنگاں
دریں بیاباں بدست ستمگراں گرفتار شدہ ام و جز حضرت عالم السر
والخفیات کسے از حال من خبر ندارد شما کینۂ من ازیں جماعت
بخواہید۔ و خون من از ایشاں باز طلبید۔ دزداں بخندیدند و
گفتند چہ نام داری۔ گفت دانادل۔ گفتند بارے دل تو از دانائی
ہیچ خبر ندارد، ما را معلوم شد کہ تو بے عقلی و ہر کہ عقل ندارد در کشتن
او زیادہ وبالے نخواہد بود۔ دانادل گفت۔ سَوْفَ تَرَىٰ اِذَا
تَجَلَّى الْغُبَارُ۔ درینجا نکتۂ از مکافات بگوش شما فرو میخوانم۔ و شمۂ
از مجازات عمل بنظر شما در مے آرم ولیکن گروہے کہ صفات
صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لَا يَرْجِعُونَ۔ لازم ذات ایشان ست ازیں معنی
چہ خبر دارند۔

بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش   ازیں سان سخن با خوش آید بگوش

چندانچہ داناول سے گفت گوشِ ہوشِ ایشاں از استماعِ سخنِ حق
بے بہرہ بود و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلوات جمالِ حقیقت
نے نمود۔ اور ابکشتند و مالش را ببردند۔ و چوں خبرِ کشتنِ او
باہلِ شہر رسید ملول گشتہ بر فوتِ او تاسفہا خوردند۔ و پیوستہ
طالب آں بودند کہ تا کشندگانِ اورا بیابند۔ آخر الامر بعد از مدّت
بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بمصلّیٰ حاضر شدہ بودند و کشندگانِ داناول
نیز در ہمہ مجمع گوشہ گرفتہ۔ در اثنا سے آں فوج کلنگاں از ہوا در آمدہ
بالا سے سر دزداں حاضر پرواز سے کردند و بنو سے آواز سے دادند
کہ از شغب و فغانِ ایشاں خلق از اوراد و اذکارِ خود باز سے ماندند۔
یکے ازاں دزداں بخندید۔ و بر سبیل استہزار بایارِ خود گفت ہمانا کہ
خونِ داناول را سے طلبند۔ قضارا یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں
بود ایں سخن بشنید و دیگرے را اعلام دادہ ہم در ساعت بحاکم انہا
کردند۔ و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند و مکافاتِ خونِ
ناحق بد ایشاں رسیدہ بقصاص رسیدند۔

قطعہ

کہ کردو در ہمہ عالم کمانِ ظلم بزہ   کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد

کہ در زمانہ بے اعتبار طرحِ ستم   خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

و این مثل برائے آں آوردم تا ملک را معلوم گردد کہ جرأتِ من در زخم
شاہزادہ بہ تقاضائے مکافات و اقتضائے مجازات بود۔ والا مرغے
شکستہ بال را قوتِ این کار از کجا تواند بود و چوں این صورت از
من در وجود آمدہ حالا حکم حاکم خرد این ست کہ بفرمانِ تو کار نکنم و اعتماد
نا نمودہ بر سخنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم مع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت آنچہ گفتی بصدق و صواب مقرون بود و بفوائدِ حکمت و
عوائدِ فضیلت مشحون و من میدانم کہ بفحوائے اَلْبَادِیْ اَظْلَمُ گناہِ پسر
من بود کہ بے سابقۂ جرمے بچۂ ترا بقتل آورد و تو بر سبیلِ مکافات از
کہ جَزٰٓؤُا سَیِّئَۃٍ سَیِّئَۃٌ مِّثْلُہَا عوض راست کردی و ہنوز منت دارم کہ بہ قتلِ او
اقدام ننمودہ و ہمیں بہ نقصانِ باصرہ پسند کردہ۔ اکنوں نہ ترا کراہیتے
متوجہ است و نہ مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کن۔ و بیہودہ در مفارقت
و مہاجرت مکوش و بدانکہ من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم۔
و عفو را از ہنرہائے جوانمرداں مے شناسم ہرگز دستِ رد بر پیشانی ہنر
نخواہم زد۔ در روے قبول بجانبِ عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدعائے
من آں ست کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن

عائد شود در برابر آں نفعے بوے رسانم۔

رباعی

ما عادت خود بہانہ جوئی نکنیم　　جز راست روی و نیک خوئی نکنیم
آنہا کہ بجاے ما بدیہا کردند　　گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت باز آمدن من ہرگز ممکن نیست کہ خردمندان از مصاحبت یار متوحش پہلو تہی کردہ اند و در تصانیف بزرگاں مذکور ست کہ مردم آزردہ را ہر چند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند و اکرام و احسان بہ نسبت ایشاں فریضہ شناسند بدگمانی و نفرت بیشتر شود۔ و بداں تقدیر احتراز لازم باشد۔

قطعہ

عزیز من چو آزردی کسے را　　مرا عاتش مکن تا میتوانی
کہ ہر چند از تو خدمت بیش بیند　　مر اورا بیش گردد بدگمانی

ملک گفت اے قبرہ ازیں کلمات در گذر کہ تو مرا بجاے فرزندی بلکہ عزیز تر۔ و آنسے کہ مرا با تست با ہیچکس از خویشاں و متعلقاں نیست کسے بہ نسبت کساں خود بد نپسندیدہ۔ و با مخصوصاں در مقام انتقام و مخاصمت نباشد۔ قبرہ گفت حکما در باب اقربا سخن گفتہ اند و حال ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ و بریں منوال فرمودہ کہ مادر و پدر بمثابہ دوستانند و برادراں بمثابہ رفقا و یاراں و خال و عم در مرتبہ آشنایاں و زن در مقام

ہم صحبتاں۔ و دختراں در موازنۂ خصماں و سائر خویشاوندان در مرتبۂ
بیگانگاں۔ اما پسر را برائے بقائے ذکر خواہند و با نفس و ذات خویش
یکتا شناسند۔ و دیگرے را در حرمت و عزت با او شریک
نسازند و من ہرگز ترا بجائے پسر نتوانم بود۔ و بر تقدیر آنکہ مرا بجائے
فرزند داری در وقتِ نزولِ بلا و ہجوم آفت و عنا جانب مرا فرو
خواہی گذاشت کہ ہر چند کسے را دوست دارد و گوید کہ خود
را بر تو ایثار میکنم و بجاں در مقام مضائقہ نیستم۔ ع

جاں چہ چیز ست کہ بہر تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے کہ فتنۂ حادثہ گرد و وکار بجاں رسد کہ از سر جاں بر باید
ساخت بے شبہہ خود را از مضیقِ آں خطر بر عرصۂ سلامت خواہد کشید
و بہیچ نوع نقدِ ہستی را نثارِ دیگرے نخواہد کرد۔

بیت

مردے باید کہ از بلا نگریزد وز بہر کسے از سر جاں برخیزد

اگر ملک حکایتِ پیرزن و مہستی نشنیدہ ... بر مضمونِ حالِ
ایشاں اطلاع نیافتہ شاہ فرمود کہ باز نمائے با من کہ چگونہ بودہ است
آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ زالے کہن سال فرسودہ حال دخترے

داشت مهستی نام ناگاه چشم زخم روزگارِ ناسازگار بدان سرو گلعذار رسیده سر به بستر بیماری نهاد۔ پیرزن گرد سرِ دختر مے گشت واز روے نیاز زاری باچشمے چوں ابرِ نو بہاری مے گفت۔ ایجانِ مادر فداے تو باد۔ و سرِ ایں شکسته در گوشۂ محنت درمانده خاکِ پاے تو۔ من خود را صدقۂ سرِ تو مے کنم۔ و نیم جانے که دارم براے بقاے تو فداے سازم۔

ع

گرت درد سرت باشد مرا بر گرد سر گرداں

ہر سحرگاه بانالہ و آه گفتے خدایا بریں جوانِ جہاں نادیده ببخشاے۔ و ایں پیرِ فرتوت از عمر سیر آمده را در کار او کن۔

مثنوی

از عمرِ من آنچه ہست بر جاے | بستاں و بہ عمرِ او در افزاے
گرچه شده ام چو موے از غم | یک موے مباد از سرش کم

القصه پیره زن از آنجا که مہر مادری و شفقتِ مادراں باشد روز و شب درد عا و زاری سے کوشید و جانے که داشت بفرزندِ دلبند می بخشید قضا را ماده گاوے از آں پیره زن از صحرا باز آمده و بمطبخ درون رفت و بہوے شوربا سر در دیگ کرده آنچه بود بخورد و چوں خواست که سر از دیگ بیروں آرد نتوانست۔ گاوِ بے طاقت شده بہیجاں

دیگ در سر از مطبخ بدر آمد وازین گوشہ بدان سے رفت۔ پیرہ زن در وقت باز آمدنِ گاؤ در خانہ نبود واز سرِ این قضیہ وقوفے نداشت چون بخانہ درآمد و بدان شکل و ہیئت چیزے دید گرد خمانہ بہ می آید تصور کرد کہ عزرائیل است بقبض روح مہستی آمدہ نعرہ برداشت وبزاری تمام گفت۔

نظم

ملک الموت من نہ مہستی ام
من یکے پیر زال محنتی ام

گر تو خواہی کہ جانش بستانی
اندران خانہ است تا دانی

گر ترا مہستی ست اندر کار
اینک اورا ببر مرا بگذار

بے بلا نازنین شمر داورا
چون بلا دید در سپرد اورا

تا بدانی کہ نیست در خطرے
ہیچکس را ز خود عزیز ترے

ومن امروز از ہمہ علائق تجرد شدہ ام واز خلائق منقطع گشتہ واز خدمت تو چندان توشہ برداشتم کہ راحلۂ قوت من بدان گران بار شدہ تحمل بار دیگر ندارد۔

ع

تو سستم کہ تن ضعیف ست این بار رنتابد

وکدام جانور را آن طاقت تواند بود کہ گوشہ جگر او را آتش سینہ کباب کردہ میوہ دلش را باد تاراج برد۔ چند روشنائی دیدہ

اورا در ظلمات فنا افگنده راحت جانش را از پیش بر دارند و من چون
از فرزند ارجمند که نور دیدهٔ پر نم و سرور سینهٔ پر غم بود بر اندیشم دریاے
تاسف در موج آمده کشتی شکیبائی را بگرداب اضطراب اندازد و شعلهٔ
آتش تحیر بالا گرفته متاع صبر و بردباری را بیکبار بسوزد۔

قطعه

اندر جہاں منم که محیط غم مرا — پایاں پدید نیست چه پایاں کنار هم
گفتم ببینم ساحل دریا شود پدید — اکنوں شکست کشتی صبر و قرار هم

و با اینهمه بجان ایمن نیستم و بدین تواضع و تملق فریفته شدن از روش
خردمندان دور میدانم۔ لاجرم آیهٔ یٰلَیْتَ بَیْنِیْ وَبَیْنَکَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ
مے خوانم

بیت

وصلے که درو ملال باشد — هجران به از آں وصال باشد

ملک گفت آنچه از جانب تو وقوع یافت اگر بوجه ابتدا بودے تحرز
و تجنب از صحبت مناسب نمودے ولیکن بر سبیل قصاص کارے
کردی و بطریق جزا عملے بجا آوردی۔ و زبان معدلت نیز همیں حکم
می فرماید و حاکم انصاف در مقابلهٔ چناں فعلے که از فرزند من صادر شده
بچنیں مکافات امر مے نماید پس موجب هجرت و سبب نفرت چه
تواند بود۔ آخر بر اندیش که چنین از ولادت فرزند انیس اوقات و

مونسِ روزگارِ من تو بودی و چون پسرِ من از کتمِ عدم بفضاے
وجود آمد مہرِ پدری اقتضاے آن کرد کہ بدیدارِ وے اُنسے پدید
آید۔ دران مادہ او را با تو شریک کردم و بمجالستِ تو و موانستِ
وے عمرے برفاہیت مے گذرانیم و اکنون کہ چشم زخمِ زمان نقصانے
بگوہرِ باصرہ اش رسانید و وقتے کہ بدیدارِ وے داشتم خلل پذیر
شد۔ اما مسرتِ گفت و شنید و بہجتِ صداے ندا ے تو باقی ہست۔
چنان مکن کہ این نیز بکلی منتفی گردد۔ و مرا بقیۃ العمر معتکفِ بیت الاحزان
باید شد و باندوہ و ملال و غصہ و کلال باید گذرانید و مثلِ من
با تو ہمان مثلِ مطربیست و بادشاہِ شہر یار سپہر کہ حکایت بودہ است
آن۔

حکایت

ملکی گذشتہ آوردہ اند کہ بادشاہے مطربے داشتے خوش آواز و
شیرین نواز کہ بالحانِ دلفریب پاے تحمل از رکاب بیرون بردے
و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے۔

بیت

از و خوشگوے تر در لحن و آواز ندید این چنگ پشتِ ارغنون ساز

بادشاہ او را بغایت دوست داشتے۔ و پیوستہ بسماعِ نغماتِ دل آویز
و داستان ہاے نشاط انگیزش خوش وقت بودے۔

فرد

نواے مطرب بشنو که صوتش راحت افزائش
به زیر و بم چو ناهید آورد در چرخ گیهوا کی را

و این مطرب غلامے قابل را تربیت می فرمود و در سازندگی و نوازندگی تعلیم هاے مشفقانه میداد تا اندک زمانه را کار از خواجه بگذرانید و آهنگ سازی و نغمه پردازی بمقامے رسانید که آوازه قول و غزلش از اندازه تصویر و ادراک و خیال در گذشت و از صوت و صداے نقش و عملش سامع چو ایچ اعزه و اهالی پیچ گشت.

مثنوی

کردے به ترانهٔ دل آویز | بازار نشاط عیش را تیز
چون گوشه عود ساز کردے | ناهید در گوش باز کردے

شاه از حال غلام آگاه شد بتربیت و تقویت او التفات نمود تا بحدے که ندیم خاص و مقرب و صاحب اختصاص گشت و شاه همواره بنغمات فیض بخشش که از معجز مسیح خبر دادے مفتون بودے. و بنواے عود عالم سوزش که آتش در دلهای عشاق میزد. آهنگ بزم عشرت می نمود عرق حسد در دل مطرب بحرکت آمده غلام را بکشت و خبر بپادشاه رسید با حضار مطرب فرمان داد. و چون مطرب را بموقف

سیاست حاضر گردانیدند سلطان از روئے ہیبت باو عتاب آغاز کرد و
گفت ندانستی کہ من نشاط دوست ام و نشاط من بدو قسم بود یکے
در صحبت از سازندگی تو و دیگر در خلوت از نوازندگی غلام تو۔ چہ چیز ترا
بریں داشت کہ غلام را بکشتی و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی ہمیں ساعت
بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدہ بچشانند تا دیگر بارہ کسے
بر مثل ایں جرأت اقدام ننماید۔ مطرب را از قولِ شاہ سرودے بیاد آمد
و گفت شاہا من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم اما آنکہ پادشاہ
مرا بکشد و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد چگونہ است۔ پادشاہ را
خوش آمد و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد۔ و غرض از ایرادِ ایں
مثل آں بود کہ پارۂ از طرب و خوشدلیٔ من بواسطۂ فرزند نقصان پذیرفتہ
و تو نیز کہ ساز فراق می نوازی نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ
چنگ خمیدہ گردد۔ و سینۂ رنجورم بناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ
شود و آخر الامر یاراں را مفارقت بضرورت دست خواہد داد۔ بارے
حالا در ہجر اختیاری مکوش۔ و دامن جمعیت از دست مدہ۔

فرد ۲۸۳

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ
آشنایاں را ز یک دیگر جدائی میدہد

قهرِ گفت خشم در نهانخانهٔ دل پوشیده است و کینه در زاویهٔ سینه مخفی
مانده و چون کسے را بران اطلاع ممکن نیست پس انچه زبان گوید
اعتماد را نشاید چه زبان درین معنی از مضمونِ انچه در ضمیر مکنون ست
عبارتے راست ادا نکند و بیان در خور اسے۔ مخزونات خاطر حق امانت
بجاے نیارد۔ اما دلها بحکم۔ القلوب تتشاهد۔ یک دیگر را شاهدِ عادل و
گواهِ راست اند۔

فرد

حدیثِ سرِّ دل دل داند و بس   زبان و لب دران محرم نباشد

و زبانِ تو در انچه میگوید دل با او موافق نیست و دلِ تو انچه دارد زبان
در اداے آن صادق۔

مصرعه

صد جان فداے آنکه زبان و دلش یکے ست

اے ملک من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم و از نهیب سیاست
تو نیک باخبرم۔

فرد

از کوه گاه ستیزه ز حلم گران تر کنی رکاب   وز باد وقت حمله سبکتر کنی عنان

[illegible] از [illegible] تو [illegible] تو انم بود و یک نفس از ضربِ سطوتِ تو

تو آرام نتوانم گرفت۔ و من از انجمله نیستم کہ طبیب با هر کسی گفت دارو
چشم را بتو نسبت باشتر ست از داروے دردِ شکم۔ مالک چہ سید کہ
ہیچگونہ بودہ است آں۔

حکایت

فقرہ گفت مردے نزد طبیب آمد و از دردِ شکم بے قرار گشتہ در زمین
می غلطید۔ و از صعوبت الم زار زار می نالید و دوا می طلبید۔ ع
اے طبیب آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت
طبیب بطریق کہ ارباب حکمت قانون معرفت اسباب و علامات را مقدم
دارند تا بعد از تشخیص مرض بعلاجے کامل کہ سبب شفاے عاجل تواند شد
اقدام نمایند۔ از وے پرسید امروز چہ خوردہ۔ مردِ سادہ دل گفت پارہ
نان سوختہ خوردہ ام۔ و بداں غذا کہ مشابہ انگشت بود تنورِ معدہ را
تافتہ طبیب بلا زمان فرمود کہ داروئے کہ چشم را جلا دہد و روشنی بصر
بیفزاید بیارید۔ تا چشم ایں کس را دارو بکشم۔ آں شخص فریاد برکشید۔

بیت

کا خسر چہ محل ہزل و بازیست وقت اجل ست و جاں گدازیست

اے طبیب سخن بیہودہ برطرف نہ۔ و استہزا بگذار من از دردِ شکم می نالم و تو چوا
دارو در چشم من میکشی۔ داروے دیدہ را با دردِ شکم چہ نسبت طبیب

گفت میخواهم که چشم تو روشن شود و سیاه از سفید فرق توانی کرد تا دیگر نانِ سوختہ نخوری۔ پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر است و غرض من از ایرادِ این مثل آن ست تا ملک تصور نکند که من از جملۂ آنها ام که سوختہ از ساختہ باز نشناسم و خام از پختہ امتیاز نہ کنم۔

بیت

بحمد اللہ که در دانش چنانم — که خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت میانِ دوستان ازین نوع که ترا با من واقع شد بسیار حادث میگردد۔ امکان ندارد که راهِ مخاصمت بکلی از میانِ مردم بر افتد و طریقِ نزاع و جدال مسدود گردد۔ اما هر که بنورِ عقل آراستہ است و بزیورِ خرد متحلی حسب المقدور در اطفائے نائرۂ غضب مے کوشد و چندانکہ میتواند آبِ حلم بر آتشِ خشم مے ریزد و میداند که در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید حلاوتِ مسرت مندرج ست و تحمل نمودن بر مشقتِ بردباری هرچند مزاج زهر دارد تاثیرِ بہجت را متضمن ست۔

مثنوی

غصہ مخور زانکہ شقاوت در وست — خشم فرو خور که حلاوت در وست

شعلۂ برق ار چہ گہر دار نیست — قاعدۂ بحر فرو خوردن ست

سینۂ دریا نشود پر غبار — گرچہ که باران کندش سنگسار

قبره گفت این مثل مشهور است من تهاون بالشر وقع فی الضرر - هر که
آسان گیرد دشوار افتد این کار دشوار را آسان نتوان گرفت - و درین
امر صعب تهاون نشاید ورزید - و من عمر در نظارهٔ مهره بازی چرخ شعبده
انگیز تلف ساخته ام - و نفائس اوقات بتفرج لوالعجبهای وی هر حقه باز
در باخته - هر آئینه از ذخائر تجربه استظهاری وافر حاصل شده باشد و
بمکاسب کیاست و سرمایهٔ فهم و فراست سودی تمام بدست آمده و
بحقیقت شناخته ام که شرر اختیار و شرارهٔ اقتدار بنای عهد و پیمان را
بسوزد و سوزن نخوت کامگاری برشتهٔ سطوت جباری دیدهٔ آزرم
و وفا را می دوزد - و آنجا که شیر هیبت شهریاری قدم انتقام بر زمین زند
تملق و روباه بازی فائده نخواهد داد همان به که خود را خواب خرگوش
ندهم - و از خوی پلنگی هراسان شده چون آهو راه بیابان گیرم
که خصم ضعیف را هیچ وجه با دشمن قوی مجال منازعت نیست چنانچه
آن پادشاه برای دشمن خود درین باب مثلی ایراد کرده است -
ملک پرسید که چگونه بوده است آن -

حکایت

گفت آورده اند که در دیار ترکستان پادشاهی بود که همای
همتش [illegible] او سایهٔ صلاح و جناح فوز و نجاح بر مفارق عالمیان

مبسوط ساختہ و عنقاے لواے با اعتلایش سر رفعت از آشیانۂ طاؤس ریاضِ سپہر گذرانیدہ عدل کاملش مہماتِ ملک داری را انتظام ازلی داشتہ و بذل شاملش مصالح شہریاری را از روے اہتمام با تمام رسانیدہ۔

مثنوی

خسروِ تاج بخش تخت نشاں برسرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکان دولت را انحرافے در ضمیر پدید آمدہ روے از سدۂ سپہر اشتباہ شاہ بتافت و یکے از دشمنان ملک را فریب دادہ در مقام محاربہ و مخاصمہ آوردہ۔ و چوں شاہ دانست کہ دشمن روے اطاعت از قبلۂ اتقیا در تافتہ و وسوسۂ عصیان و دغدغۂ طغیان در بنیادِ اعتقادش راہ یافتہ و باسرے پر جوش سوداے خام خیالِ سرداری و سروری می پزد و با دلِ پر کینہ از کدورتہاے دیرینہ تمناے کامگاری و برتری می برد۔ نامۂ مشتمل بر نصایحِ مشفقانہ و صحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانہ نزدیک وے فرستاد خصم مغرور از غایت نخوت و غرور بداں التفاتے نکرد و بکمند دعوت ہر کجا تصور کرد وے سر گرداں بود بجانب خود جذب می فرمود۔

بیت

پراگندہ چند را اگر دگرد که تا ورد جو بند روز تبرد

القصہ چون بادشاہ دید کہ نوشدارو سے ملائمت مزاج کثیفا ایشان را کہ از منہج اعتدالِ حقیقی بکلی منحرف شدہ اصلاح نمی تواند کرد بدین گونہ پیغامے فرستاد۔ کہ من و تو بشیشہ و سنگ مانیم خواہ سنگ بر شیشہ زن و خواہ شیشہ بر سنگ کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست و سنگ را آسیبے نخواہد رسید از ایراد این مثل فائدہ آن ست کہ بر ضمیر منیر شاہ روشن گردد کہ من نیز حکم شیشہ دارم و باستم سلطانی کہ چون سنگ پائدار و خصم شکن ست ملاقات کردن نیارم ہر چند کہ ملک در مقام ملاطفت ست و میخواہد کہ بسکنجبینِ اعتذار صفرائے وحشت را تسکین دہد۔ اما در مذہب خرد قبول عذرِ اربابِ حقد و حسد حرام ست و طلبِ صلحِ اصحابِ عداوت بہ دوا نکار جواب دادن امرے واجب الالتزام۔

قطعہ

ز دوستانِ سخندان شنیدہ ام پندے | کہ بر ملائمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتقادِ سضرت بخصم پیدا شد | مشو فریفتہ و فسخ اعتقاد مکن

ملک گفت تجربہ کنندگان انقطاع صحبت و بر انداختن دوستی روا

نباشد و بمظنّهٔ که از وهم بر آمده رفیق را بسوز فراق مبتلا ساختن نشاید بعمر صحبت قدیم و صحبت مستقیم را باندک شائبه برطرف نهادن و سر رشتهٔ عهد یاری و پیمان دوستداری را بجز دسے خدشه از دست دادن طریق ارباب تحقیق نیست۔

قطعه

وفا و عهد تو این بود و من ندانستم ... نوید مهر تو کین بود و من ندانستم

همه سخن چو دل خویش سخت میگوئی ... دل تو سخت چنین بود و من ندانستم

آخر صحبت و وفاداری در سگے که از همه جانوران بقدر حقیر تر و بمنزلت خسیس تر ست یافت می شود تو چرا از عرصهٔ بیوفائی قدم باز پس نمی کشی و بپیمانے که در صحبت و مودّت ما بسته بپایان نمی بری۔

بیت

وفاے عهد نکو باشد ار بیاموزی

قبره گفت من چگونه بنیاد وفا نهم از آن جانب ارکان وفاداری منهدم است و آثار حسن عهد بکلی منعدم۔ و امکان ندارد که ملک موجبات وحشت را فرو گذارد۔ و از ترصد فرصت مکافات اعراض نماید۔ و حالا چون بزور و قوت بر من دست نمی تواند یافت بهنجار آهد که مرا بمکر و حیله در قبضهٔ انتقام کشد و بباید ترسید از کینهٔ که در ضمائر ملوک متمکن بود

چه ایشان به نخوت ساخته‌اند و در باب انتقام متعصب باشند و چون حرمت
پابند هیچ تاویل مجال حجت‌گوئی و عذرخواهی ندهند و مثل کینها در سینها
چون انگشت فسرده باشد. اگرچه جائے اثر ظاهر نگرداند چندانکه شراره
غضبے بوے رسد افروخته گردد. و فروغ خشم بالا گرفته جهانے را بسوزد.
و دود انتقام از سر آتش کینه خیزد. پس دماغها را خشک ساخته بسیار
دیدها تر گردانیده و ممکن نیست که تا ذره انگشت کینه در کانون سینه باقی
ماند از حضرت شعله خشم ایمن توان بود. ع

چون خشم زند شعله تر و خشک بسوزد

ملک گفت عجب حالتے است که تو درین باب به یکطرف افتاده و
جانب دیگر را از دست داده چرا نشاید که منقدمات وحشت بلباس
الفت مبدل گردد و بعد از کدورت مجادلت صفاے مخالصت پدید
آید. قبره گفت که اگر کسے تواند که در مراعات جوانب لطفے تمام بجاے
آورد. و در طلب رضا و فراغ دوستان سعی پیوند و در وصول منافع
بدیشان و دفع مضار و مکاره از ایشان مو شگافد و مرا هیچ
وارد ممکن است که آن وحشت از میانه مرتفع گردد. و هم کینه خود را
صفاے حاصل آید. و هم دل مخالف به تسبیح این سلسله مسخر شود
و من از آن عاجزترم که ازین ابواب انچه اصل حقد را زائل گرداند

وطریق الفت و موافقت لازاید سازد و توانم اندیشید یا بر خاطر تو الکم گزرانید واگر باز بخدمت مراجعت کنم پیوسته در هراس و مخافت خواهم بود وہر ساعت بتازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد- پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بمباعدت تبدیل نمودن اولی۔

فرد

از درخت بخت چوں نشگفت گلہاے وصال
در بیابان جدائی خارہم در پا خوش ست

ملک گفت ہیچکس بر نفع و ضرر در حق کسے برارادت باری عزاسمہ قادر نباشد و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ انچہ در وجود آید جز بہ تقدیر ازلی و سابقۂ حکم لم یزلی نمے تواند بود- وچنانکہ دست مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است افناد اماتت نیز از جہت وے متعذر باشد۔ وعمل پسر من و جزائے تو بقضاے ربانی و مشیت یزدانی نفاذ یافتہ است و ایشاں درمیانۂ اجراے آں حکم سببے بیش نبودند مارا بمقادیر آسمانی مواخذت منماے و مقدرات الٰہی سرزنش مکن و بقضاے خدا راضی شو۔

قطعہ

بجز رضا بقضاے خدا نمی شاید | بغیر صبر بر قسمت ہلاسمہ شاید

از آنچه رفت قلم سر مکش و گرنه بیا   برون رو از خطا او گر ترا سخنے شاید

قُبره گفت عجز آفریدگان از دفع قضاے آفریدگار ظاهر و مقرر است
و بر صفحات تصورات اہل تصدیق این قضیه موضح و مصور که انواع
خیر و شر و اصناف نفع و ضرر بر حسب ارادت و مقتضاے مشیت
خداوند جل ذکره نافذ مے گردد و جهد و کوشش خلق دفع و منع
آن تقدیم و تاخیر دران صورت نه بندد ولا رادّ لقضائه ولا معقّب
لحکمه

فرد

کسے ز چون و چرا دم نمی تواند زد   که نقش بند حوادث ورای چون و چراست

و با آنکه جمهور علما برین معنی اتفاق نموده اند هیچکس نگفته است که
جانب حزم و احتیاط را مهمل باید گذاشت و محافظت نفس از
مکاره آفات در توقف باید داشت بلکه گفته اند اسباب هر چیز رعایت
باید نمود و اتمام امور بمسبب الاسباب تفویض باید فرمود۔

مثنوی

سنتے بنهاد در اسباب و طرق   طالبان را زیر این نیلی تتق
ہے گرفتار سبب بیرون مپر   لیک عزل آن مسبب ظن مبر
سببها از مسبب غافلی   سوے این روپوشها زان مائلی

تاکجا اِ عقیل و توکّل موئد این قول ست۔

ع

با توکل زانوِ اُشتر بہ بند

ملک گفت ملخصِ این مقالات ہماں ست کہ من خواہاں ملاقات تو ام و آرزو مندی صحبت تو در ضمیر خویش فراواں می یابم۔ و با این ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است از طرف تو جز مقدمات ملال فہم نمی شود۔

قسم و

تو ملولی ز ما و ما مشتاق
دل بدل میرود چہ حال ست این

شنبر گفت کہ اشتیاق تو در آں ست کہ دل خود را بکشتن من تشفّی دہی و حال آنکہ نفس من حالا رغبت نوشیدن شربت اجل و میل پوشیدن لباس فنا ندارد۔ و تا عنان مراد بدست ست از قبولِ آں ابا مے نماید و احتراز ازاں عین صواب مے بیند۔

ع

سر باز دگر زتن نہ روید نہ ست

و من امروز در دلِ خویش بر عقیدۂ ملک استدلال توانم کرد۔ چہ اگر قدرت و استطاعت یابم جز الاکتب قرۃ العین بادشاہ راضی نمی شوم و میدانم کہ شاہ نیز بواسطۂ ملال فرزند جز ہلاک من نخواہد طلبید۔

و بر مکنون ضمیر مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد کہ بآتش آں غم سوختہ باشد و ہم ازاں بلیت شربت تلخی تجرّع کردہ مدعیان آسودہ ازیں حال غافل اند و نازپروردگان راحت دیدہ از پیرایہ درد عاطل۔

فرد

اے ترا خارے بپا نشکست کے دانی کہ چیست

حال شیرانے کہ شمشیر بلا بر سر خورند

و بچشم خردی بینم کہ ہرگاہ ملک را از بینائی بسر باز آید و من از نور دیدۂ خود بر اندیشیم تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد۔ و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود۔ و نتواں دانست کہ ازاں چہ زاید۔ و دراں چہ حالہا روے نماید۔ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر ست از مواصلت و دوری لائق تر از قرب صوری۔ ع

صحبت چو چنیں ست جدائی خوشتر

ملک گفت چہ چیز تواند بود دراں کس کہ از جرحہاے دوستاں اعراض نتواند نمود و از سر حقد و آزار برنتواند خاست و مرد فرزانہ و خردمند یگانہ براں قدرت دارد کہ از مکافات مجرماں چناں گذرد کہ مدت العمر بداں رجوع ننماید و ہیچ وقت بر صفحۂ دل او از اندک و بسیار آں نشاں یافت نشود و استغفار گنہگاراں و اعتذار

بدکرداراں را باحترازِ تمام تلقی نماید۔ شَرُّ الْاَشْرَارِ مَنْ لَا یَقْبَلُ الْاِعْتِذَار۔
بدترین بداں آں ست کہ عذر نپذیرد۔ وکینۂ عذر خواہ در دل گیرد۔

ع

وَالْعُذْرُ عِنْدِیْ لِلذُّنُوْبِ مُکَفِّرٌ

ومن بارے ضمیرِ خویش را درانچہ گفتم۔ صافی می یابم واز سورتِ خشم وحدتِ غضب وخیالِ انتقام در خاطر اثرے نمی بینم۔ وہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح دادہ ام ودانستہ ام کہ ہرچند گناہ بزرگ باشد صفتِ عفو ازاں بزرگتر خواہد بود۔

فرد

گر عظیم ست از فرودستاں گناہ   از بزرگاں عفو کردن لازم ست

قُبرہ گفت ایں ہمہ ہست اما من مردِ گنہگارم ومجرم ہمیشہ ترساں بود۔ مثلِ من مثلِ کسے ست کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد اگر او بقوتِ طبع بیباکی کند وشبِ تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شمرد چارہ نیست ازانکہ آں نیش تازہ گردد وپاے او زکار بازماند بمثابہ کہ بر جاے نرم رفتن نیز متعذر باشد۔ ونزدیکی من بخدمتِ ملک ہمیں مزاج دارد وبوجہ شرع وقانون ملت اجتناب من ازاں فرضِ عین ست۔ وَلَا تُلْقُوْا بِاَیْدِیْکُمْ اِلَی التَّهْلُکَةِ۔ وحکما گفتہ اند سہ تن از روشِ حکمت

دور اند۔ واز منہاج دانش بر طرف۔ اوّل کسے کہ بر قوتِ ذاتِ خود را اعتماد کند و ہر آئینہ چنیں کس خود را در مہالک افگند و تہوّر او سببِ ہلاکِ او گردد۔ دوّم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد و چنداں تناول نماید کہ معدہ از ہضمِ آں عاجز آید و ایں کس بے شبہ دشمنِ جانِ خود باشد۔ سوّم شخصے کہ بگفتارِ خصم در غرور افتد۔ و بقولِ کسے کہ از وا یمن نتواند بود فریفتہ شود و بیشک انجامِ کارِ او بخسارت و ندامت انجامد۔

بیت

مشو ایمن از حیلۂ دشمناں بیندیش و برتاب ازاں سو عناں

ملک گفت اے قُبّرہ ہر چند از درِ ملاطفت در مے آیم و راہِ صواب و نصیحتہائے دوستانہ بتو می نمایم تو ہمچناں بر خرافتِ خود ماندۂ و دامنِ قبول از استماعِ مواعظ افشاندۂ و نصیحت در بارۂ کسے کہ قبول نخواہد کرد بیفائدہ است چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را قبّرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقاتِ شریفش بعد از ادائے وظائف و اوراد جز بمو عظتِ عباد مصروف نبودے

درصحرائے میگذشت۔ گرگے دید دہن حرص وشرہ کشادہ و دیدۂ آز براہِ طلب نہادہ۔ ہمگی ہمت بران وقف کردہ کہ بیگناہے را بیازارد۔ و جانورے را بیجاں کردہ جہت خوشنودیِ نفسِ نافرماں ازو بہرہ بردارد۔

فرد

ستیزہ کاری بیدادگر نگر کہ بجہل رساند از پئے یک سود صد زیان کسے

زاہد کہ اورا بداں حال دید و از صفحۂ پیشانیٔ او نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود ازانجا کہ شفقتِ ذاتی و رحمتِ جبلیؔ او بودہ۔ پند دادن آغاز نہاد و گفت زنہار پیرامن گوسفندِ مردماں نگردی و قصدِ مظلوماں و بیچارگاں نکنی کہ عاقبت بیدادی موؔدّی بعقوبتِ الٰہی باشد و خاتمتِ ستمگری بنکال و عذابِ آں جہانی کشد۔

مثنوی

ہرکہ آئینِ ظلم پیش نہاد بند بر دست و پائے خویش نہاد

چند روزے اگر سر افرازد دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت۔ و بر ترک بزوگوسپندانِ مردم مبالغہ از حد می برد۔ گرگ گفت در مواعظ اختصار فرمائے کہ در پس ایں بیشہ رمہ میچرد۔ و ترسم کہ فرصتِ گوسفند بردں فوت شود

وانگاه حسرت فائده ندہد و غرض از ایراد این مثل آن ست که چندانچه ترا پند میدہم تو ہمان بر سرِ کارِ خودی۔ و بدان سخن ملتفت نمے شوی۔

بیت

مکن که اہلِ مروت سخن شنو باشند   ہزار سال بیک نکته در گرو باشند

قبره گفت من نصیحت گوش کرده ام و از مواعظِ خرد پند گرفته۔ عاقل آنرا مے شناسم که پیوسته درِ حذر گشاده دارد۔ و آئینۂ تجربه پیش نہاده من اینجا که آمده ام از غایتِ خوف و فزع ست۔ عاقلانه بر سر راه ایستاده ام و سفرے که کس را بر من دست رس نباشد پیش چشم کرده و بیش ازین بر من توقف کردن حرام ست و در یا حیرت و تردد گذرانیدن موجبِ ملام چه میدانم که خونِ مرا ملک حلال دارد۔ وانچه در شرع و مروّت محظور ست مباح پندارد پس اقامتِ من مکروه ست و بزودی رحلت نمودن واجب

مصرع

رفتم که ازین زیاده بودن خوش نیست

ملک گفت ترا اینجا اسبابِ معیشت آمده است و درہاے راحت و فراغت بر روے دل کشاده۔ مشقت سفر اختیار نمودن و براے

انتظام معاش سفر دبودن ہیچ وجہے ندارد۔ فیروز جواب داد ہر کہ پنج خصلت را اجناعت راہ و سرمایۂ سفر سازد بہر جاکہ رود اغراضش حاصل ست و بہر جاکہ توجہ نماید فوائد رفقا و مصاحبان بد و واصل۔ اول از بدکرداری برطرف بودن دوم نیکوکاری را شعار خود ساختن سوم از مواقع تہمت پہلو تہی کردن۔ چہارم مکارم اخلاق را لازم گرفتن۔ پنجم آداب معاشرت را در ہمہ اوقات نگاہ داشتن۔ و کسے کہ جامع این خصال باشد اورا ہیچ جا غریب نگذارند و وحشت غربتش براحت ہوا مستبدل سازند۔

ع

دانا بہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چون در شہر مولد و منشا خود و میان اقربا و عشائر امین نتواند بود بضرورت فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد۔ چہ اینہا ہمہ را عوض ممکن ست۔ و ذات اورا عوض صورت نبندد۔

قطعہ

اگر ترا بوطن نیست کار ہا بمراد	اسیر خانۂ عطلت مشو بہ بیہوشی
سفر نمائے کہ بے دوستی نخواہی ماند	بہر مکان کہ روی و بہر زمین کہ رسی

ملک گفت رفتن تو تا کسے خواہد بود۔ و چہ مقدار زمان توقف

خواہی نمود۔ قبرہ گفت اے ملک رفتن مرا باز آمدن توقع مدار و معاودت ازیں سفر خیال مبند۔ و نیک مانندست ایں سوال و جواب ما بحکایت عرب و نانوا ملک پرسید کہ چگونہ بودہ است آں۔

حکایت

گفت آوردہ اند کہ عربی بیاباں نشیں بشہر بغداد درآمد دکان نانوائے دید کہ گردہا چوں قرص قمر از افق منیر طلوع کردہ و کاک با فروغ سماک قدم بر ذروۂ دکان نہادہ حسن شمسی پنجۂ حیرت بر رخ آفتاب کشیدہ۔ و شور سنگ بخت گریبانِ نان تنک دریدہ۔

قطعہ

فراز منبر خباز قرص گرم پنداری
کہ خورشید جہاں تاب ست طالع گشتہ از گردوں

تنور نانوا نار خلیل اللہ را ماند
کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گل بیروں

حاصل الامر عرب بیچارہ کہ بہوئے نان رمق حیات یافتے چوں روئے نان دید جبۂ صبر چاک زدہ و پیش نانوا آمدہ گفت۔ اے خواجہ چند بستانی کہ مرا سیر نان سازی۔ نانوا با خود تامّلے کرد کہ یک کس بیک من نان سیر شود۔ غایتش دو من و از سہ من خود تجاوز

نتواند کرد۔ گفت نیم دینار بدہ، چندانچہ بتوانی نان بخور۔ عرب نیم دینار بداد و بر لب دجلہ بنشست۔ نانوا نان مے آورد و عرب جا بآب تر کردہ میخورد تا بہا از نیم دینار بگذشت و بچہار دانگ رسید و ازاں ہم متجاوز شدہ دینار تمام شد۔ نانوا را تحمل نماند۔ و گفت یا اخا العرب بداں خدائیکہ ترا قوت نان خوردن بریں وجہ کرامت فرمودہ با من بگوے کہ تا کے نان خواہی خورد عرب جواب داد کہ اے خواجہ بے صبری مکن۔ تا ایں آب میرود من نان میخورم۔ و غرض ازیں مثل آنست کہ ملک معلوم فرماید کہ تا آبحیات در مجاری بدن جاری ست از تناول لقمۂ بیم و ہراس چارہ ندارم و از مائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم و روزگار سیاہ ماں مفارقتے افگندہ کہ مواصلت را در حوالی آں مجال نیست و زمانہ رشتۂ مصاحبت ما بنوعے گسیختہ گردانید کہ اندیشۂ اتصال جز خیال محال نہ و پس ازیں ہر گاہ کہ شوقے خواہد شد اخبار سعادت آثار ملک از نسیم سحر خواہم پرسید و جمال باکمال شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید۔

فرد

گر وصال یار نبود با خیالش ہم خوشم ۔۔۔ کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطرات حسرت از فوارۂ دیدہ بکشود و دانست کہ آں مرغ

زیرک بدام نیاید۔ و داعیۂ انتقام از خلوت خانۂ عدم بسرائے وجود نخواہد بارے دیگر داشتہ مکر پاشیدن گرفت و انواع عہد میثاق درمیان آورد۔ قبرہ گفت اے شاہزادہ جواں بخت و زیبندۂ تاج و تخت ہرچند بنائے کرامت را تمہید دہی و اصناف عاطفت در باب ایمنی و سلامتی ارزانی داری و آں را العہود پسندیدہ و مواثیق شائستہ مؤکد گردانی ممکن نیست۔ کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم و غاشیہ ملازمت بردوش افگنم۔

ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ باما در نمے گیرد

ملک دانست کہ بسوزن حیلت خار وحشت از پائے دل قبرہ بیروں نتواں کرد۔ و تیر از شست رفتہ بزور بازوے عذر بدست نتواں آورد۔ گفت اے قبرہ دانستم کہ از بوستان خیال جز بوئے بمشام آرزو نخواہد رسید۔ و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ امید نخواہد نمود۔

رباعی

آں رفت کہ در جوے طرب آبے بود | یا در سر زلف آرزو تابے بود
دردا کہ زمان عیش و دوران وصال | بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

اما طمع آں دارم کہ بر سبیل یادگار دو سہ کلمہ کہ از تکرار آں آثار سعادت

بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود لطف مالی و بصیقلِ نصائح دوستانہ زنگار غفلت از مرآت خاطر من کہ بغبار ملال تیرگی پذیرفتہ بزدائی۔

فرد

زہر ما سخنے یادگار خویش بگوے   کہ بہتر از سخن خوب یادگاری نیست

قبرہ گفت اے ملک کارہاے جہانیاں بروفق تقدیر ساختہ میشود و درآن بزیادت و نقصان و تقدیم و تاخیر کسے را مجال تصرف نداوہ اند ہیچکس نتواند شناخت کہ منشور سعادت بر نام او رقم زدہ اند یا او را در جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ لیکن بر ہمگنان واجب ست کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب بردارند و در مراعات جانب حزم و احتیاط غایتِ جہد بجاے آرند۔ اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد خود بر سریر اقبال و مسند جاہ و جلال تمکن دارند۔ و اگر قضیہ منعکس گردد۔ ہم دوستان عذر بپذیرند۔ و ہم طاعنان مجالِ وقیعت نیابند۔ قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق ست و لے
بہیچ حال تو تدبیر خود فرو مگذار
کہ گر موافق حکم قضا ست تدبیرت
بکام دل شوی از کار خویش برخوردار

دگر مخالف آنست دار دست معذور
کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر باید دانست کہ ضائع ترینِ مالہا آنست کہ ازاں انتفاعے
نباشد و غافل ترین ملوک آنکہ در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام ننماید۔
و لئیم ترینِ دوستاں آنکہ در حالِ شدت و نکبت جانبِ دوست را فرو
گذارد۔ و بد ترینِ فرزنداں آنکہ از اطاعت پدر و مادر ابا نماید۔ و ویران
ترینِ شہرہا آنکہ در وا ایمنی و ارزانی نباشد و ناخوش ترینِ صحبتہا آنکہ مصاحبان
را دل باہم راست نباشد و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمدہ
ترک آں انسب ست و مقالاتِ مخاصمت را بکلمات مواد عت بدل
ساختن بصواب اقرب۔

رباعی

رفتیم وداع ما ز دل باید کرد — وز آبِ دو دیدہ خاک گل باید کرد
گر بد دیدی ہمہ نکو باید گفت — ور درد سرے بود بحل باید کرد

بریں کلمہ سخن بآخر رسانید و از شرفۂ ایوان پرواز نمودہ بجانب صحرا
پرید ملک انگشت تحسّر بدندانِ تحیر گزیدہ بسیارے تاسّفہا خورد و
بالاے از قیاس و واہم افزوں و اندوہے از سرحدے فہم بیروں
روے بکوشک نہادہ می گفت۔

قطعه

کجا گویم که با این درد جانسوز　　طبیبم قصد جان ناتوان کرد
میان مهربانان چون توان گفت　　که یار ما چنین گفت و چنان کرد

این ست داستان حذر از مکامن عذر ارباب حقد و احتراز از تصدیق تضرع و نیاز ایشان و بر دوستی زرق آمیز خصمان اعتماد نانمودن و بخداع و فریب که برای طلب انتقام کنند مغرور ناشدن و بر عاقل پوشیده نماند که غرض از بیان این سخنان همان ست که خردمند از حوادث دهر و نوائب زمان هر یک را مرشد راه نجات داند - و بنای کار بر مقتضای عقل و تدبیر نهد - و بهیچ وجه بر دشمن آزرده اعتماد نکند و از آفت حیل و مخافت مکر او ایمن نه نشیند -

رباعی

خواهی که نباشی الم و رنج قرین
بشنو سخن پاک تر از دُرِّ ثمین
از دشمن آزرده تغافل منمای
وز صاحب کبر و کینه ایمن منشین

تاریخ فرشته

ذکر شاہی شیرشاہ افغان بن حسن سور

نام شیرشاہ فرید و نام پدر او حسن که از طائفهٔ افغانان روه است و قتیکه
سلطان بهلول لودی بحکومت رسید پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت
هوس نوکری کرده بدهلی آمد و تعریف روه که مسکنِ افاغنه است
خود درین مقدمه مذکور شده و روه عبارت از کوهستانے ست که
ابتدائے آں باعتبار طول از سواد بجور تا قصبهٔ سوے که از توابع
بکرست و عرضش از حسن ابدال تا کابل و افغانانِ آنجا چندین
قبیله اند از انجمله یک فرقه سور ست و ایشاں خود را از سلاطینِ غوری
دانند و میگویند که یکے از اولادِ ایشاں که محمد سوری نام داشت
در ازمنهٔ سابقه جلائے وطن کرده بمیانِ افغانانِ روه آمد و چوں

صحت نسب او نزد یکے از روسائے افغانان بسرحد یقین رسیده وبا آنکه رسم ایشاں نیست که دختر به بیگانه دهند لیکن آنکس دختر خود بمحمد سور داده داماد گردانید و از و اولاد بهم رسیده با فغانانِ سور مشهور گشتند و بایں اعتبار افغانان سور بزرگترینِ قبایلِ افاغنه خواهند بود۔ القصه در عهد سلطان بهلول پدر حسن سور که ابراهیم نام داشت هوسِ چاکری کرده از میانِ قبیلۂ خود بیروں آمده و نوکری یکے از امرائے سلطانِ بهلول اختیار کرده چندگاه در حصار فیروزه و روزی چند در پرگنهٔ نارنول گذرانید و چوں نوبتِ بادشاهی بادشاه بهلول لودی درگذشت و دور بادشاهی به پسرش سلطان سکندر رسید و جمال خاں که از امرائے بادشاه سکندر لودی بود حاکم جونپور شد حسن بن ابراهیم سور را که ملازم قدیم او بود رعایت کرده سهرام پور و خواص پور ٹانڈه که از توابع رهتاس ست بجاگیرش داده صاحب پانصد سوار ساخت و حسن را هشت پسر بودند اما فرید و نظام هر دو از یک مادر بودند و مادر ایشاں از نسل افغانان بود و دیگر پسران از بطن کنیزان بوجود آمده بودند و بسبب انیکه حسن را بوالدهٔ فرید چنداں الفتے نبود نسبت بدیگر فرزنداں توجهے بفرید نداشت فرید از خدمتِ پدر رنجیده بملازمت جمال خاں رفت

وحسن بجمال خاں نوشت کہ فرزند مرا تسلّی داده پیش من فرستید کہ میخواہم چیزے بخواند و تہذیب اخلاق نماید ہر چند جمال خاں فرید را تکلیف نمود کہ بخدمت پدر رود او قبول نکرده گفت چوں در جونپور نسبت بسہسرام علما بیشتر اند ہمیں جا بطلب علم قیام می نمائیم و مدتے آنجا بوده چیزے میخواند گلستاں و بوستاں و سکندر نامہ کہ دراں زماں اہل ہند می خواندند خوانده و کافیہ را با حواشی و دیگر کتب علمی نیز در گذرانید و از نثر و نظم و تواریخ و قوتے بہم رسانیده بعد از دو سہ سال کہ حسن بجونپور آمد خویشاں او درمیان آمده فرید را بخدمت پدر آوردند و رفع کلفت نمودند و حسن داروغگی جاگیر خود را بفرزند تفویض داشتہ او را بجاگیر فرستاد و فرید در وقت وداع بعرض پدر رسانید کہ مدار کار عالم خصوص امور امارت منحصر بر عدالت ست اگر مرا بجاگیری فرستید من از سویّت تجاوز نخواہم کرد و نوکران شما اکثر خویش و نزدیکاں اند ہر کس از راه عدل تجاوز نماید محابا نخواہم کرد و ازیں قسم مقدمات گفتہ بجاگیر رفت و آنجا از روے یکجہتی و کفایت سلوک نموده درمیان اقربا سویّت مرعی داشت و در مقام تنبیہ بعضے از مقدمان سرکش و متمردان برآمده بمردمان خود مشورت نمود ہمہ گفتند کہ لشکر ہمراه پدر ست و او بجاے دور دست تعین شده تا آمدن پدر صبر باید نمود فرید فرمود تا دو لیست زین اسپ

سازند بعده از مقدم ہر موضع یک اسپ بعاریت طلب داشت
واز قسم سپاہی بعضے را کہ پیادہ بودند و دراں نواحی سکونت داشتند
طلبیدہ بقدر خرچ و جامہ امداد نمود و بوعدہ تسلی کردہ ہر یک را
براسپانِ عاریت سوار و بر سر جمائتے کہ او را منظر درنمی آوردند رفت
و قریب مواضع ایشاں فرود آمدہ گرد خود قلعہ ساخت و ہر روز بجنگل
می برید تا بقلعہ کہ ملاذ و ملجاء ایشاں بود رسید و سرکوبہا ساختہ
غالب آمد و خلقے کثیر قتیل و اسیر گردانید و ازیں ہم بنوعے ہیبتش
در دلہائے متمردانِ آں مرز بوم جا کرد کہ جملہ مطیع و منقاد شدہ
مالگذاری نمودند و پرگنات معمور و آباداں گشت و او صاحب مکنت
شدہ بشجاعت و تدبیر شہرۂ عالم گشت و پس از مدتے کہ حسن
بجاگیر آمدہ و معموری پرگنات و طریق سرانجام و سربراہی فرید مشاہدہ
نمود خوشوقت شدہ تحسینہا کرد گویند حسن را کنیزے بود کہ از دو پسر
داشت سلیمان و احمد مادر سلیمان و احمد بحسن گفت کہ شما وعدہ کردہ
بودید کہ ہرگاہ پسرانِ تو بزرگ شوند دارو غگی پرگنات بآنہا دادہ
خواہد شد الحال کہ آنہا بزرگ شدہ اند بوعدہ وفا باید نمود
وحسن رعایت خاطر فرید کہ فرزندِ بزرگ و خلف بود نمودہ موقوف
مے داشت و فرید ایں معنی را فہمیدہ دست از حکومت پرگنات

باز داشت و حسن دارو غگی پرگنات سلیمان و احمد داد و عذر خواہی فرید نمودہ گفت چنانچہ تو کارداں و صاحب تجربہ شدہ میخواہم کہ برادران تو نیز صاحب وقوف شوند و در آخر قائم مقام من تو خواہی بود القصہ چوں حکومت پرگنات سلیمان و احمد قرار گرفت فرید آزردہ خاطر شدہ باتفاق برادر خود نظام باگرہ رفت و بخدمت دولت خاں لودی کہ از امراے کبار بادشاہ ابراہیم لودی بود قرار گرفت و مدت مدید خدمت کردہ از خود راضی و خوشنود ساخت روزے دولت خاں گفت کہ مطلب و مدعاے کہ داشتہ باشی بگو تا سرانجام کردہ آید فرید گفت پدرم پیر شدہ و ہمہ جاگیر پدرم خراب ست و سپاہیان نیز خراب و پریشان می باشند اگر آں پرگنات بما ہر دو برادراں مرحمت شود۔ یک برادر بہ پانصد سوار ہمہ وقت در خدمت بادشاہ بودہ دیگرے سرانجام سپاہی و رعیت خواہد پرداخت و نیز بخدمت گزاری پدر بزرگوار قیام خواہد نمود۔ دولت خاں روزے ایں سخن را بعرض بادشاہ ابراہیم لودی رسانید بادشاہ فرمود کہ آنکس بد مردے ست کہ گلہ و شکوہ از پدر دارد و دولت خاں ایں حرف بفرید گفتہ او را تسلی نمود کہ بارِ دیگر وقت نیک ملاحظہ نمودہ عرض خواہم کرد و چارہ سازِ

تو خواهم شد و وظیفه یومیه افزوده او را نگهداشت و فرید را جهت
خوش خلقی و آشنائی و کرم و مروت همه کس دوست گرفته و
دولت خان نیز در همه باب همراهی او می نمود تا آنکه پدر او فوت
شد و دولت خان خبر فوت حسن را بعرض سلطان رسانیده
پرگنات پدر را بجاگیر فرید و برادرش گرفت و فرید بفرمان حکومت
سهسرام و خواص پور جاگیر رفت و بسرانجام سپاهی و رعیت
مشغول گشت و سلیمان تاب مقاومت نیاورده پیش
محمد خان سور که حاکم جونپور بود و هزار و پانصد سوار داشت رفت
و از برادر شکایت کرد محمد خان سور گفت بابر بادشاه هندوستان
آمده است و درین زودی میان مغل و بادشاه ابراهیم جنگ
خواهد شد اگر بادشاه ابراهیم ظفر یافت ترا بخدمتش برده سفارش
خواهم کرد سلیمان گفت اینهمه انتظار نمی توانم برد مادر و مردم من
سرگردان اند محمد خان سور کس پیش فرید فرستاده میان برادران
بصلح دلالت نمود فرید گفت که حصه رسد سلیمان آنچه در حیات
پدر بود حالا نیز قبول دارم اما بحکومت شراکت راضی نیستم چه
دو شمشیر در یک نیام و دو حاکم در یک شهر آرام نگیرند و چون
سبب شرکت در حکومت بود محمد خان سور سلیمان را دلجوئی

نموده گفت خاطر جمع دار که حکومت را بزور از فرید گرفته بتو خواهم داد
وچون فرید بریں سخن اطلاع یافت در فکر کار خود شده منتظر
معاملهٔ بابر بادشاه با سلطان ابراهیم لودی بود وچون خبر کشته شدن
سلطان ابراهیم و فتح بابر بادشاه شنید اندیشه مند شده بجلا زمت
بهادر خاں ولد دریا خاں لوهانی که ولایت بهار را فرو گرفته و
لوای شاهی افراشته خود را سلطان محمد خطاب داده بود
رفت و در سلک نوکرانش منتظم گشت روزی سلطان محمد بشکار
رفته بود ناگاه شیری ظاهر شد فرید مقابل شده آں را بزخم
شمشیر هلاک ساخت سلطان محمد فرید را نوازش فرموده بخطاب
شیر خاں بلند آوازه گردانید و رفته رفته شیر خاں را در خدمت سلطان
محمد قرب و اختصاص تمام حاصل آمده اتالیقی پسر خود جلال خاں
باو تفویض فرمود و بعد از مدت شیر خاں رخصت جاگیر گرفته بحسب
اتفاق زیاده از میعاد ماند روزی سلطان محمد در مجلس گلا از شیر خاں
کرد که از وعدهٔ تخلف نموده نیامد محمد خاں حاکم جونپور فرصت
دیده بعرض رسانید که او بغایت محیل و مکارست انتظار
آمدن بادشاه محمود بن سکندر لودی دارد وباین حرف مزاج
سلطان محمد را ازو منحرف ساخته گفت علاج آوردن او

آنست کہ بہ سلیمان نام برادرش کہ پدر در حیاتِ خود اورا قائم مقام خود داشت و مدتے ست کہ از وگریختہ باسن می باشند اگر جاگیر شیر خاں باو دہند ہر آئینہ مضطر شدہ دواں خواہد آمد سلطانِ محمد بواسطۂ حقوقِ سوابق شیر خاں بے تقصیر ظاہری بتغیر جاگیر رضا نداده بمحمد خاں سور فرمود کہ بروشِ مناسب میان برادراں جاگیر را قسمت کن و تسکین فتنہ و فساد بدہ محمد خاں سور بجاگیر خود جانب جونپور آمدہ سادی نام غلام خود را پیش شیر خاں فرستادہ پیغام داد کہ برادران تو سلیمان و احمد مدتے ست کہ پیش من می باشند واز حصۂ ورسدِ خود محروم اند لائق آنکہ حصۂ ایشاں بدہی شیر خاں گفت ملکِ روہ نیست کہ ملکِ کسے باشد مملکت ہندوستان است ہر کرا پادشاہ دہد جاگیر باو تعلق میدارد وتا اہروز روشِ سلاطین چناں بود کہ انچہ مالِ منّیت سے بود از روی شرع میانِ فرزندانش قسمت میکردند و ہر کرا شائستۂ امارت سے دانستند حکومت و سرداری باو میدادند۔

بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے   تا نزند تیغ دو دستی بسے

و من بحکمِ بادشاهِ ابراهیم لودی سہسرام و خواص پور ٹانڈہ را
متصرفم چون ساوی غلام برگشته آنچه شنیده بود بمحمد خان سور
گفت محمد خان برآشفته بساوی غلام گفت تمام جمعیت
مرا باتفاقِ سلیمان و احمد با خود ببر و بضرب شمشیر شیر خان
را بدر کرده هر دو پرگنه را بتسلیم سلیمان و احمد کن و بجیبی کنہیر
نیز بکمکِ سلیمان و احمد گذاشته بیا اتفاقاً دران وقت از
جانب شیر خان ملک سکهه نام غلام او که پدرِ خواص خان
است داروغهٔ خواص پور ٹانڈہ بود شیر خان خبر آمدنِ
ساوی و سلیمان و احمد شنیده بملک سکهه نوشت که در مقاومت
و مدافعت تقصیرے نماید ساوی غلام و سلیمان و احمد چون بقطار
خواص پور رسیدند ملک سکهه بجنگ برآمده بقتل رسید و
لشکرِ شیر خان متفرق شده بسہسرام آمدند و شیر خان را
تابِ مقاومت نمانده ارادهٔ رفتن بطرفے نمود چنانچه بعضے
گفتند پیشِ سلطان احمد باید رفت شیر خان گفت که
محمد خان امیرِ کلانِ اوست خاطر او را بجهت خاطرِ من از دست
نخواهد داد پس رائے صائب او بران قرار گرفت که بخدمت
جنید برلاس که از جانبِ حضرت بابر شاه حکومت کڑا مانکپور

داشت برو دو برادرش نظام نیز ایں را سے را پسندید۔ القصہ شیر خاں بعد از ارسال رسل و رسائل عہد و قول گرفتہ بملازمت سلطان جنید برلاس شتافت و پیشکش بسیار گذرانیدہ مقرب گردید و از سلطان جنید فوجے آراستہ کمک گرفتہ بجاگیر خود رفت و محمد خاں سور تاب مقاومت نیاوردہ بکوہ رہتاس گریخت و ہر دو پرگنۂ خود را شیر خاں با پرگنہ جونپور و دیگر پرگنات آں نواحی بتصرف در آورد و کمکیاں را بانواع خدمتگذاری نمودن و زر دادن دلجوئی نمود و با تحف و ہدایاے لائق بخدمت سلطان جنید برلاس فرستاد و اقوام و قبیلۂ خود را کہ گریختہ بکوہ در آمدہ بودند طلب نمودہ جمعیت خوب بہم رسانید و محمد خاں سور پیغام نمود کہ غرض من انتقام از برادراں بود شما را بجاے عم میدانم از تنگی کوہ بر آمدہ پرگنات خود را متصرف شوند مرا پرگنات خود انچہ از خالصۂ سلطان ابراہیم بدست آمدہ بس است محمد خاں سور بجاے خود قرار گرفتہ مرہون منت شیر خاں گردید و چوں شیر خاں را جمعیت خاطر دست بہم داد نظام برادر خود را در جاگیر گذاشتہ خود بخدمت سلطان جنید برلاس بکڑا رفت اتفاقاً دراں ایام سلطان جنید بملازمت بابر

بادشاه سے رفت واورا همراهِ خویش با گره برد شیر خان ملازمت حضرت فردوس مکانی دریافته داخلِ دولتخواهان شد و در سفر چندیری ملازم رکاب ظفر انتساب بود و چون چندگاه در لشکر گذرانیده طرح وطور وسلوک درویشِ مغل را مشاهده کرد. روزے با یاران خود گفت که مغل را از هندوستان بدر کردن آسان ست ایشان گفتند بچه دلیل می گوئی گفت بادشاه ایشان خود بمعاملات کمتر سے رسد و با میه وزرا میگذارد و وزرا بمقتضاے رشوت کارکرده حق بادشاهی بجا نمی آورند و عیب افغانان آن ست که باهم نفاق دارند اما اگر مرا دولت مساعدت کند نفاق از میان ایشان بردارم و کارِ خود بسازم یارانِ او بریں داعیه که دراں وقت محال می نمود خنده سے کردند و تمسخر می نمودند تا آنکه روزے در مجلس فردوس مکانے بر سر سفره طبق ماهیچه پیشِ شیر خاں نهاده بود و او در خوردن آں خود را عاجز یافته ماهیچه را بر روے نان برآورده و بکارد ریزه ساخته بازو را کاسه کرد و از قاشق خوردن گرفت حضرت بابر بادشاه بریں حال واقف شده بمیر خلیفه گفت که ایں افغان غریب کارے کرد چوں از کارنامے که با محمد خاں سور کرده بود مطلع شده بر تدبیر و زیرکی او اشاره رفت شیر خاں از همزبانی بادشاه با میر خلیفه آگاه شده ایں قدر

دانست کہ بنظر عبرت منظور ست و ایں معنی علاوہ و اہمہ کہ داشت
شدہ ہماں شب از لشکر بادشاہ قرار نمودہ بجاگیر خود رفت و بسلطان
جنید برلاس نوشت کہ چوں محمد خاں سور با سلطان محمد گفتہ میخواست
کہ بر پرگنات من فوج فرستد مضطرب گشتہ بے رخصت بتعجیل
بجاگیر شتافتم و خود را از زمرۂ دولتخواہاں بیروں نمیدانم۔ القصہ چوں
شیر خاں از طرف مغل مایوس و متوہم شدہ بود باتفاق برادر خرد خود
نظام باز پیش محمد سلطان رفت سلطان محمد او را نوازش کردہ باتالیقی
جلال خاں پسرش بطریق اول مقرر و مقرب گشت و دراں ایام
بحسب تقدیر سلطان محمد فوت شدہ جلال خاں پسرش کہ
خورد سال بود قایم مقام پدر شد و والدۂ جلال خاں لاڈو ملکہ نام مہمات
را پیش آمدہ گرفتہ باتفاق شیر خاں حکم می راند و درہماں زودی
مادر جلال خاں نیز فوت شدہ حکومت بہار من حیث الاستقلال
بشیر خاں قرار گرفت و مخدوم عالم نام از امراے والی بنگالہ کہ حکومت
حاجی پور داشت با شیر خاں رابطۂ محبت و موافقت بہم رسانید
و سلطان محمود والی بنگالہ از و خاطر دگرگوں کردہ قطب خاں
حاکم ولایت منگیر را بتسخیر ولایت بہار و استیصال شیر خاں
و مخدوم عالم گسیل کردہ و شیر خاں ہر چند در صلح زد و ملایمت نمودہ

فائده نکرد آخر باتفاقِ افغاناں دل بر مرگ نهاده قرار بجنگ داد و
چوں فریقین بهم رسید نا در جنگے عظیم شده قطب خاں کشته شد
و شیر خاں غالب آمده فیل و خزانه و حشم بنگاله را متصرف گشت
و بیش از بیش صاحبِ قوت شده ازیں جهت لوهانیاں از
رشک و حسد با شیر خاں در مقام نفاق شدند و قصدِ کشتن او کرده
دراں باب با جلال خاں که او نیز از لوهانیاں بود کنگاش کردند
جمعے از متعلقانِ جلال خاں شیر خاں را ازاں حال آگاهی بخشیدند
شیر خاں به جلال خاں گفت که امرائے شما از روئے حسد با من
در مقام نفاق اند اگر شما در علاج ایں امر سعی نه نمائید مرا بالضرورت
از خدمت شما جدائی اختیار باید کرد جلال خاں گفت بدانچه صلاحِ
تو باشد من ازاں بیروں نیستم شیر خاں گفت که ایشاں را دو فرقه
باید ساخت یکے بنا بر تحصیل زر بهر گناست روانه باید کرد و دیگرے را
مقابل حاکم بنگاله باید فرستاد و بعده در محافظت خود بهوئے کوشید
که جلال خاں و لوهانیاں از دفع او عاجز شده قرار دادند که بخدمت سلطان
محمود والی بنگاله رفته نوکریش اختیار نمایند و ولایت بهار را پیشکش نمایند
پس لوهانیاں و جلال خاں شیر خاں را به بهانه آنکه در مقابلِ مغل باشد
در بهار گذاشته خود پیش سلطان محمود رفتند و او ابراهیم خاں سپه

قطب خاں را بکمک دادہ بر سر شیر خاں فرستاد و شیر خاں در قلعۂ کہ
از گل ساختہ بود متحصن شدہ ہر روز جمعے را بجنگ می فرستاد و
زد و خورد مے کرد تا آنکہ ابراہیم خاں مدد دیگر از حاکم خود طلبید۔
شیر خاں بر طلب کمک مطلع شدہ مردم خود را بجنگ صف مستعد
ساخت و وقت بامداد مردم خود را مہیا نمودہ از قلعہ بیروں آمد و لشکر
بنگالہ ہم صف پیادہ و سوار و آتشبازی و فیلاں ترتیب دادہ مقابلہ
نمودند شیر خاں فوجے از مردم خود در برابر ایشاں داشتہ مردم
چیدہ و گزیدہ را عقب پشتہ مخفی ساختہ و قرار داد کہ باقی فوج
مقابل غنیم تیر اندازی نمایند و پشت دادہ روے بگریز نہند
تا سواران ایشاں بجہت تعاقب از میان توپخانہ برآیند و چوں
چنیں کردند لشکرے کہ مخفی بود بیکبارہ حملہ آوردہ و مار از روزگار
بنگالیاں برآوردہ و ابراہیم خاں نیز نسبت بیدر کار کردہ بقتل رسید
و جلال خاں نیم جانے از جنگ پا بیروں بردہ بہ بنگالہ رفت
و تمامی فیلاں و توپخانۂ بنگالیاں بدست شیر خاں در آمدہ ملک
بہار نیز صاف گشت و استعداد شاہی بہم رسید گویند دراں
ایام تاج خاں نامی از جانب بادشاہ ابراہیم لودی بحکومت
قلعہ چنار اشتغال داشت و او را زنے بود لاڈ ملکہ نام عقیمہ

کہ تاج خاں را نہایت محبت باو بود و پسران تاج خاں کہ از زنان دیگر بودند از کمال رشک و حسد در مقام کشتن لاڈ و ملک شدہ شبے یکے از پسراں کہ کلاں تر از ہمہ بود شمشیرے بلاڈ و ملکہ انداخت و زخم کاری نیامدہ غوغا شد کہ لاڈ و ملکہ را کشتند تاج خاں با شمشیر برہنہ خود را بدانجا رسانیدہ قصدِ پسر کرد و چوں پسر بہ یقین دانست کہ از دست او خلاصی ممکن نیست بر قتلِ پدر مبادرت نمود و شمشیر آں بے سعادت کارگر افتادہ تاج خاں کشتہ شد چوں پسرانِ تاج خاں سرانجام قلعہ و سپاہ نتوانستند نمود ہر آئینہ شیر خاں کہ در ہمسائگی بود بریں معنی اطلاع یافتہ بمیر احمد ترکمان کہ عمدۂ نوکرانِ تاج خاں و خالوے لاڈو ملکہ بود در بابِ تادیبِ پسرانِ بے ادب سخن درمیان آوردہ و بعد آمد و شدِ رسولاں قرار براں گرفت کہ شیر خاں لاڈو ملکہ را در حبالۂ نکاح خود در آوردہ قلعۂ چنار را متصرف گردد پس شیر خاں عقد بالاڈو ملکہ نمودہ قلعہ را مع خزائن و دفائن متصرف گشت۔

نظم

چو ہنگام رسیدن در رسد تنگ   بہ بردم فتود کنند کام دل آں ہنگ

از ینجا میرساند دین را نور   که نظاره میسر نبود از دور

و در خلال ایں احوال بادشاہ محمود بن بادشاہ سکندر لودی از صدمۂ افواجِ فردوس مکانی بابر بادشاہ پناہ برانا سنگا بردہ باتفاقِ رانا سنگا و حسن خاں میواتی و دیگر زمینداراں بر سر فردوس مکانی بابر بادشاہ آمدہ در نواحیٔ قصبۂ جالوہ جنگ کردہ شکست خورد چنانچہ در محل خود ثبت گردید و بادشاہ محمود در حوالیٔ چیتور روز بشب مے آورد اتفاقاً اکثر امراے لودی کہ در ولایت پٹنہ اجتماع داشتند کس بطلب بادشاہ محمود فرستادند واو آمدہ بسعیٔ امرا باز بر مسندِ حکومت پٹنہ جلوس نمود و ازانجا لشکرِ گراں بولایتِ بہار در آمد شیر خاں چوں دید کہ افغاناں را از متابعتِ بادشاہ محمود چارہ نیست ناچار بملازمت او رفتہ اطاعت و انقیاد نمود و امراے بادشاہ محمود ولایت بہار را درمیان ہم تقسیم نمودہ پارۂ بہ شیر خاں گذاشتند و عذر خواہی نمودہ گفتند کہ ہرگاہ ولایت جونپور را از تصرف مغل برآوریم باز تمامی ولایت بہار از تو خواہد بود شیر خاں دریں باب قول نامہ از بادشاہ محمود گرفت و بعد از مدتے جہت سرانجام لشکر رخصت جاگیر گرفتہ بسہسرام آمد۔ دریں وقت کہ بادشاہ محمود بقصد جنگ

مغل و گرفتن ولایت جونپور می رفت کس بطلب شیر خاں فرستاد
او جواب نوشت که متعاقب سرانجام لشکر نموده می رسم امرا ے
بادشاہ محمود گفتند شیر خاں بس محیل ست و مکار لایق
آنکه بجاگیرش رفته او را همراه بگیریم بادشاه محمود با لشکر خود
متوجه جونپور شد و امرا ے جنّت آشیانے که در جونپور
بودند تاب مقاومت نیاورده بدر رفتند جونپور و آں نواحی
متصرف افغاناں درآمده تا ولایت مانکپور رانده متصرف
شدند دراں وقت حضرت جنّت آشیانی در نواحی کالنجر
تشریف داشتند و چوں غلبه و طغیانِ افغاناں بمسامع علیه
رسید عناں عزیمت بدفع رفع افغاناں معطوف ساخت بادشاه
محمود و بَبَّن و بایزید و دیگر امرا ے افغاں در برابر آمده مقابله
نمودند چوں شیر خاں از سرداری و کلاں تری بَبَّن و بایزید
در تاب بوده میخواست که خود بزرگ شود و از روشِ کارِ غلبه
مغلاں برا ے العین مشاهده مے نمود در خفیه بمیر هندو بیگ
که از امرا ے کبار و سپه سالارِ مغل بود پیغام داد که چوں من
پرورده نعمتِ فردوس مکانم در وقتِ جنگ سبب بے همتی
افغاناں خواهم شد چنانچه در روزِ جنگ با فوجِ خود طرح داده یکنار رفته

و جنت آشیانی بفتح و فیروزی اختصاص یافتہ پادشاہ محمود بد حال بولایت پٹنہ رفت و گوشۂ گرفتہ ترک سپاہگری کرد تا آنکہ در سنہ ۹۴۹ نہصد و چہل و نہ۔ بولایت اوڈیسہ رفتہ در آنجا وفات یافت
و جنت آشیانی بعد از فتح متوجہ آگرہ شدہ امیر ہندو بیگ را پیش شیر خاں فرستاد کہ قلعۂ چنار را بوے سپارد شیر خاں در دادن قلعہ عذر آورد و امیر ہندو بیگ برگشتہ بملازمت آمد و چوں ایں خبر بجنت آشیانی رسید متوجہ قلعۂ چنار شدہ جمعے از امرا را پیشتر فرستاد تا قلعہ را محاصرہ نمودند شیر خاں عریضہ ارسال داشت کہ من بتوجہ و امداد حضرت فردوس مکانی بابر پادشاہ بمرتبۂ حکومت رسیدہ ام و در جنگ پادشاہ محمود و بین و بایزید سبب فتح آں حضرت شدم پادشاہ اگر چنار را بمن مسلّم دارد قطب خاں پسر خود را با فوجے بخدمت فرستادہ لوازم خدمتگاری بتقدیم مے رسانم و چوں در ان یورش غلبہ و استیلاے بہادر شاہ گجراتی بمسامع عز و جلال رسیدہ بود دریں وقت مدارا لائق نمودہ عرضش بدرجۂ قبول افتاد و شیر خاں قطب خاں را با عیسیٰ خاں حاجب کہ بمنزلۂ وزیر او بود بملازمت فرستاد و جنت آشیانی مراجعت نمودہ

بمہم بہادر شاہ گجراتی پرداخت القصہ قطب خاں با پانصد سوار در رکاب آں حضرت بود لیکن از گجرات گریختہ پیشِ پدر آمد و دریں مدت شیر خاں فرصت یافتہ ولایتِ بہار را مصفّا ساخت ولشکر بہ بنگالہ کشید امراے بنگالہ در مقام محافظتِ گڈھی شدہ یکماہ جنگ کردند آخرالامر گڈھی بتصرف شیر خاں در آمدہ بولایت بنگالہ رفت و بادشاہ محمود بنگالی طاقت جنگ نیاوردہ در حصار گور متحصن شد و شیر خاں مدت بمحاصرہ مشغول گشتہ چوں یکے از زمینداران بہار فتنہ انگیختہ بود بجانب بہار برگشت و خواص خاں و دیگر امراے خود را بہ تسخیر بنگالہ گذاشت و چوں مدت محاصرہ بطول انجامید و غلہ در شہر نایافت شد ناچار سلطان محمود از راہ کشتی گریختہ بحاجی پور رفت و شیر خاں خاطر از فتنہ و فساد جمع ساختہ دنبالِ سلطانِ محمود نمودہ او لاعلاج جنگ کردہ زخمی از معرکہ گریخت و بنگالہ بتصرف شیر خاں در آمدہ عروسِ آں مملکت را در آغوش کشید و چوں جنت آشیانی از سفر گجرات معاودت نمودہ بہ آگرہ آمد دفع شیر خاں را اہم دانستہ رایات جہاں کشا بطرف چنار نہضت در آمد جلال خاں کہ در قلعہ چنار بود و غازی خاں سور و جمعے دیگر را بحراستِ قلعہ گذاشتہ خود بجانب کوہستان چہارکھنڈ رفت و چوں شش ماہ از محاصرۂ قلعہ چنار گذشت رومی خاں

که صاحب اهتمام توپخانهٔ بادشاهی بود در دریا سر کوبها ساخته قلعه بتصرف سپاهِ مغل در آمد و بادشاه محمود زخمدار از معرکهٔ شیر خاں گریخته بود دریں وقت بملازمتِ بادشاه مشرف شد جنت آشیانی دوست بیگ را در قلعه گذاشته متوجه شیر خاں شد و او جلال خاں و خواص خاں و اکثر لشکر خود را بمحافظت گڈهی که سرحد بنگاله است فرستاد جنت آشیانی جهانگیر قلی بیگ و دیگر امرا را پیشتر روانه فرمود و جلال خاں و خواص خاں که در گڈهی بودند با ایشاں جنگ کرده غالب آمدند جنت آشیانی دیگر افواج فرستاد و خود نیز از عقب بسرعت رسید و فتح گڈهی شده جلال خاں پیشتر بدر رفت و چوں جنت آشیانی از گڈهی گذشت شیر خاں شهر گور را خالی کرده بجانب جهارکهنڈ رفت و بواسطهٔ قرب و جوار در اندیشهٔ تسخیر قلعهٔ رهتاس گردید تا زن و فرزند خود را در آنجا گذاشته بفراغ بال باقلیم ستانی و جنگِ جنت آشیانی بپردازد از آنکه گرفتنِ آں قلعه بجبر و قهر امکانِ عقلی نداشت متوسل و متشبث بدامنِ حیله و تدبیر گشته کساں نزدِ راجهٔ آں حصن فلک اساس که راجه هرکشن نام داشت فرستاده پیغام کرد که ولایتِ بهار لغایت شکسته و لشکرِ بسیار نزدِ من جمع آمده ازیں سبب ارادهٔ تسخیر

ولایت بنگاله دارم و خاطر بسبب قرب جوارِ مغلاں جمع نیست
اکنوں اعتماد بریاری و دوستیٔ تو کرده اہل و عیالِ خود و سپاہیان
خود را میخواہم کہ بقلعۂ تو فرستم و بخاطر جمع بہ بنگالہ در آیم راجہ از
قبول ایں ملتمس سرباز زد و شیرخاں دیگر بارہ مردم سخنداں
مع تحف و ہدایا بخدمت راجہ و وکلائے او فرستاد و پیغام نمود
کہ بجز عورات و خزانہ چیزے دیگر نخواہم فرستاد و اگر فتح بنگالہ
نصیب شدہ بسلامت معاودت نمودم ادائے حق شفقت
شما بواجبی خواہم کرد و اگر قضیہ برعکس باشد بارے عیال و اموال
من نزد شما ماند نہ بدست مغلاں کہ دشمنِ قدیم اند افتد راجۂ آں
حصار بطمع آنکہ خزانہ باد آورد بدستش مے آید قبول کرد و شیرخاں
ہزار ڈولی ترتیب دادہ بطریقے کہ در ہندوستان عورات را از جا
بجائے در ڈولی نشانیدہ و برقع انداختہ می برند در ہر ڈولی
بجائے زنے دو مردِ مردانہ در آوردہ۔ و پانصد کس دیگر را بروشِ
مزدوراں بدرہ بر سر نہادہ چوبدستی بجائے عصا در دست ہر کدام
دادہ بپائے قلعہ فرستاد و چوں در پیند ڈولی کہ پیش می بردند
جمعے از پیرزالاں نشاندہ بود و خواجہ سرایاں نیز ہمراہ بودند راجہ د
متعلقانش غافل مطلق شدہ تفحص و تجسس نمودند و مال منال

را بلک خود تصور کردند و در بالا بردن تعجیل نمودند و بعد ازان که
ڈولیہاے تحویلی که راجه براے آنها تعین کرده بود رسیدند کهنه گرگان
ڈولی نشین که راجه ایشانرا زن تصور کرده بود با شمشیرهاے آهیخته
مردانه بدر دویدند و مزدوران پول سیاه را که مانند زر سرخ بر سر
داشتند انگنده چوبها علم کردند و روے بدروازه آورده با راجه
هرکشن و مخصوصان او که در کمال غفلت بودند بجنگ پیوستند
دران اثنا شیرخان که لشکر خود را مستعد و مکمل کرده گوش
برآواز بود خود را بشتاب سحاب بدروازه رسانید و چون دروازه را
کشاده دید با اکثر مردم خود بدرون درآمد و راجه هرکشن که با جمعے
از مخصوصانِ خود لحظه بجنگ ایستاد و آخر چون دانست که کار
از دست رفته است دروازهٔ عقبِ قلعه را کشاده بهزار مشقّت
نیم جانے بتنگ پا بیرون برد و مثل رهتاس قلعه که در ربع
مسکون نظیر ندارد با خزائن و دفائن باین سهولت بتصرفِ شیرخان
درآمد و قبل ازان در سنواتِ سابق نصیرخان فاروقی حاکم
خاندیس بهمین مکر و تدبیر قلعه اسیر را از اسا اهیر گرفته بود و رهتاس
بے مبالغه و اغراق در استحکام بجدے ست که مسافرانِ ربع
مسکون مانندِ آن نشان نمیدهند القصه اکثر بقاع و قلاع هندوستان

بنظر مؤلف درآمده است اما همچو رهتاس قلعهٔ دیده نشده الغرض در
حوالی قلعهٔ بهار بر زبر کوهی رفیع واقع شده در عرض و طول
زیاده از پنج کروه و از دامن کوه تا دروازهٔ قلعه یک کروه راه
بیشتر ست و در اکثر اکنهٔ آن حصار سپهر آثار چشمهای آب
خوشگوار موجود ست بلکه در مکانی که چاه میکنند بعد از حفر
یک ذراع یا ده ذراع چشمهٔ آب شیرین پدیدار می گردد و هر کرا
نظر بران قلعه می افتد بی اختیار بر زبان می آورد که از بدیع
صنائع آفریدگار ست و بنا بر آنکه طائر همت هیچ یک از پادشاهان
عالیمقدار در هوای تدبیر تسخیر آن قلعه پرواز نکرده بود بتصرف
شیرخان درآمد افغانان قوی دل شده اهل و عیال خود را
دران قلعه درآورده اسباب قلعه داری بر وجه اتم سامان نمودند

بیت

بچاره گشاده شود کار سخت بهمت برآید بهار از درخت

و جنت آشیانی مدت سه ماه در شهر گور که در کتب سلف بلکهنوتی
مذکور ست توقف نموده بعیش و عشرت گذرانید درین وقت خبر
رسید که هندال میرزا در آگره و میوات علم بغی و مخالفت افراشته
خطبه بنام خود خوانده شیخ بهلول را بقتل رسانید آنحضرت جهانگیر

قلی بیگ را با پنج هزار سوار انتخابی در گور گذاشته مراجعت فرمودند
چون لشکر بادشاهی از کثرتِ باران و گل ولاے بے سامان
شده اکثر اسپانِ سپاهیان سقط شده بودند نهایت بے سرانجامی
بحالِ مردم راه یافته بود شیرخان فرصت غنیمت شمرده با لشکری
زیاده از مور و ملخ بر سر راه آمده و در نواحیٔ چوسا ر مقابله نمود و
گردِ لشکرِ خود قلعه ساخته نشست و بعد از رسل و رسائل شیخ
خلیل نام شخصے را که مرشد خود میدانست بخدمت جنت آشیانی
فرستاده پیغام داد که ولایت بهار را تا گڈهی بتصرف اولیاے
دولت گذاشته خطبه و سکه بنام نامیٔ آنحضرت میسازم نظر برین چون
مقدمهٔ صلح قرار گرفت لشکریان بادشاهی نسبت بدیگر روزها بیدغدغه
شدند و آب چوسا را پل بسته در فکرِ عبور گشتند شیرخان
ایشان را غافل یافته وقت شب ایلغار فرمود و قریب صبح در سنه ۹۴۶
نهصد و چهل و شش با لشکرے آراسته و فیلان کوه پیکر بجنگ
آمد افواج بادشاهی فرصت ترتیت نشده شکست افتاد و جنت آشیانی
درکمالِ پریشانی متوجه آگره شد بیت

همسایگی گوهر نه خیزد ز سنگ گهے صلح سازد جهان گاه جنگ

و شیرخان مراجعت نموده به بنگاله رفت و جهانگیر قلی بیگ با لشکرے

که دراںجا بودند بدفعات با او جنگ کرده چوں زورے نداشتند خود را
علف تیغ شیر خاں ساختند و شیر خاں خود را شیر شاه خطاب داده
سکّه و خطبه بنام خود ساخت و سال دیگر با غلبه و شوکت تمام متوجه
آگره شد و دریں وقت که بیگانه را یگانه باید ساخت کامراں میرزا
از خدمت جنّت آشیانی جدا شده به لاهور رفت و امراے چغتائی
بداں سبب که بادشاه تربیت ترکمانان می نماید و در عزّت ایشاں
مے کوشد نفاق کرده بنیاد مخالفت نهادند چنانکه گذشت و باوجود
ایں حال بجنّت آشیانی از آگره بقنوج شتافته از آب گنگ گذشت
و دریں محل لشکر مغل بصد هزار و لشکر افغاناں به پنجاه هزار سوار میرسد
بالجمله در روز عاشورو سنه ۹۴۷ نهصد و چهل و هفت لشکر مغل کوچ
کرده اراده فرود آمدن منزل دا داشتند که شیر شاه صف آراسته
بجنگ پیش آمد و لشکر مغل بے جنگ هزیمت یافته جنّت آشیانی
در آب اسپ انداخت و به محنت تمام بدر آمده متوجه لاهور شد
و چوں شیر شاه تا لاهور تعاقب نمود جنّت آشیانی بجانب سنده رواں
شد و شیر شاه تا خوشاب دنبال نمود و اسمٰعیل خاں و غازی خاں
و فتح خاں بلوچ دودائی که سردار طائفهٔ بلوچ بودند آمده شیر شاه را
دیدند و شیر شاه کوهستان نندنه و حوالی کوه بالناتھ را ملاحظه کرده

درجاے کہ قلعہ ضرور بود طرح قلعہ انداخت و موسوم بہ رہتاس کرد و دریں وقت خواص خاں غلام خود را کہ بسعی و مردانگی او زمام بادشاہی بکف آوردہ بود امیرالامرا گردانیدہ عشر ممالک محروسہ باقطاع وے مقرر فرمود و او را با ہیبت خان نیازی و لشکرے بسیار در انجا گذاشتہ بجانب ہندوستان مراجعت کرد و چوں باگرہ رسید شنید کہ خضر خاں شروانی کہ از جانب او حاکم بنگالہ بود دختر سلطان محمود بود بنگالی را بعقد در آوردہ در نشست و برخاست بطریق بادشاہاں سلوک می نماید شیر شاہ گفت علاج واقعہ پیش از وقوع باید کرد پس ایں مہم را واجب دانستہ بجانب بنگالہ نہضت فرمود و خضر خاں شیروانی باستقبال آمدہ محبوس گشت و شیر شاہ ولایت بنگالہ را بچند کس قسمت نمودہ ملوک طوائف ساختہ و قاضی فضل را کہ از علمائے ولایت کردہ بود و بحسن دیانت و امانت اتصاف داشت و در اسنہ و افواہ بقاضی فضیح مذکور است امین ولایت گردانیدہ صلاح و فساد ملک را در قبضۂ اقتدار او گذاشت و مراجعت نمودہ بہ آگرہ آمدہ و در سنہ ۹۴۹ نہصد و چہل و نہ بعزم تسخیر ولایت مالوہ حرکت کرد و چوں گوالیار رسید شجاعت خاں افغان کہ از امرائے او بود و پیشتر بمحاصرۂ قلعۂ گوالیار تعین شدہ بود و ابوالقاسم بیگ را کہ

از قبل جنت آشیانی در قلعه بود برآورده قلعه را بتصرف دیوانیان شیر شاهی درآورد و شیر شاه چوں بمالوه رسید ملوخان حاکم مالوه که از غلامانِ سلاطین خلج بود از راه صلح درآمده بے طلب بایلغار آمد و او را دیده و هم بعد از چند روز از هراسے که بر خاطر او استیلا یافت راهِ فرار پیش گرفت و شیر شاه حاجی خاں را بحکومتِ مالوه گذاشته و شجاعت خاں را نیز در سرکار سیواس جاگیر داده همانجا گذاشت و خود متوجه رن تنبور گردید و ملوخاں بعد از رفتن شیر شاه باز بمالوه آمد و با حاجی خاں و شجاعت خاں جنگ کرده شکست یافته بدر رفت و چوں فتح بنام شجاعت خاں شده بود شیر شاه حاجی خاں را طلبیده حکومتِ مالوه بر شجاعت خاں مسلم داشت و خود بنواحی رن تنبور رسیده و ایلچیانِ چرب زباں فرستاده قلعه را از گماشتگانِ سلطانِ محمود لودی بصلح گرفت و ازانجا از آگره آمد گویند چوں خبرِ جنگ و فرار ملوخاں بشیر شاه رسید در بدیهه ایں مصرعه خواند۔

ع

بابا چه کرد دیدی ملو غلام گیدی؟

و شیخ عبدالحی ولد شیخ جمالی مصرعے دیگر گفت ۔ مصرعه

قولیست مصطفٰے را لاغیرے فی عبیدی

بالجملہ شیر شاہ مدّتِ یکسال در آگرہ قرار گرفتہ سر انجام لشکر و ملک نمود
و ہیبت خاں حکم فرستاد کہ ملتان را از تصرفِ بلوچان بر آورد و
او رفتہ با فتح خاں بلوچ جنگ کرد و غالب گشتہ ملتان را مسخر ساخت
و شیر شاہ رعایتِ او کردہ وے را خطابِ اعظم ہمایوں داد و
در سنہ ۹۵۰ نہصد و پنجاہ پورنمل ولد راجہ سلہدی پورمیہ در قلعۂ
رائسین علم غلبہ و استیلا افراشتہ اکثر پرگنات آں نواحی
را متصرف شد۔ ازیں سبب رگ حمیت شیر شاہی بحرکت در آمدہ
بتسخیر قلعہ رائسین پرداخت و چوں مدّتِ محاصرہ باشتداد
کشید شیر شاہ سخنِ صلح درمیان آوردہ با پورنمل عہد و پیمان
بست کہ با او ضرر جانی نہ رساند و پورنمل با زن و فرزند و چہار ہزار
راجپوتِ نامی از قلعہ بر آمدہ بیروں منزل کرد و از علمائے وقت
میرزا رفیع الدین صفوی باوجود عہد و پیمان فتویٰ بقتلِ پورنمل
داد شیر شاہ تمام لشکر و فیلان کوہ پیکر آراستہ بر سر پورنمل
فرستاد تا از اطراف لشکر اورا درمیان گرفتند پورنمل و راجپوتان
دل بر مرگ نہادہ کارستانی کردند کہ داستانِ رستم و
اسفندیار بازیچہ شد و پروانہ وار خود را بر دم تیغ و تیر و دندانِ

فیل بے محابا بر انسان زدند که جمله با زن و فرزند خود را کشتند و سوختند
و شیر شاه مراجعت نموده به آگره آمد و چند ماه قرار گرفت و بتازگی
سرانجام لشکر نموده متوجه تسخیر ولایت مارواڑ گردید و در هر منزل گرد
لشکر را بخندق و قلعه استحکام میداد و لوازم حزم و احتیاط بتقدیم
میرسانید و چون بزمین ریگستان رسید و بستن قلعه متعذر
گشت بفکر صائب و اندیشه درست بنا نمود تا جوالها پر ریگ
ساخته بالاے هم میگذاشتند و قلعه میساختند اول بر سر مالدیو
که حکومت ولایت ناگور و جودهپور داشت و در میان راجهاے
هندوستان بکثرت لشکر و حشم ممتاز بود رفت و قریب پنجاه هزار
سوار راجپوت در ظل رایت راے مالدیو جمع گشته مدت یک ماه
در نواحی اجمیر در برابر شیر شاه نشستند و هیچکدام در جنگ
پیشدستی نکردند و شیر شاه جمعیت او را بخاطر آورده از آمدن
خود پشیمان گشت و چون مالدیو وارث آن مملکت نبود بلکه خروج
نموده بتغلب راجهاے آن حدود را مغلوب ساخته بود هر آئینه
راجها فرصت یافته نزد شیر شاه آمدند و بمشورت شیر شاه
کتابات از زبان امراے مالدیو بخط هندی بشیر شاه نوشتند
که ما را بر ضرورت درین مدت اطاعت مالدیو میکردیم و جفاے

اوساخته منتظر لطیفهٔ غیبی بودیم الحمد لله که مثل تو بدشناسی متوجه این
صوب گشت تا انتقام چندین ساله ما را ازو بکشد پس هرگاه لشکر ظفر
اثر اسلام نزدیک برسد ما از راجهٔ مالدیو جدا شده بموکب
عالی ملحق میگردیم و بر وفق همان مکاتیب نیز از زبان شیرشاه
نوشتند که انشاء الله بعد از فتح و مغلوبیت مالدیو شما را معزز و مکرم
داشته جمیع اقطاع موروثی آبا و اجداد شما ارزانی میدارم باید که خاطر
جمع داشته در اظهار لوازم دولتخواهی خود را معاف ندارید پس
آن کتابات مزوره را بطریقی [illegible] بدست مالدیو انداختند و مالدیو که
همیشه از زمینداران امرا [illegible] در خاطر داشت
از مطالعه مکاتیب [illegible] چهار منزل بقصد جنگ
پیش آمده بود توقف نمود ولیکن تمام کماز امرای او بکثرت سپاه
و وفور شجاعت [illegible] داشت در پیش رفتن و جنگ
کردن مبالغه بسیار [illegible] آمده [illegible] از کتابات بنام کوهیا
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]

کس خصوص راجپوتان اصیل ننگ و عار ست اندیشیده باتفاق بمالدیو گفتند که دولتخواهی و اخلاص ما چون محمول بر نفاق میشود واجب و لازم ست که برائے دفع معطنه تو با شیرشاه چندان حرب نمائیم که فتح کنیم یا کشته شویم و باین قرار داد خواهی نخواهی وداع کرده وقت شب که مالدیو کوچ کرده بولایت دور دست خود میرفت کونهیا و دیگر امرائے بزرگ باده دوازده هزار سوار که در جمیع معارک از ایشان آثار مردانگی بظهور رسیده بود بعزم شبخون بجانب لشکر شیرشاه روان شدند و راه غلط کرده در روز به لشکرگاه شیرشاه رسیدند و از کمال حمیت و غیرت با افغانان که بے اغراق هشتاد هزار سوار بودند بجنگ ایستاده مصاف دادند و اکثر افواج افاغنه را برهم زده نزدیک بآن رسیده بود که شیرشاه فرار نماید ناگاه یکے از امرائے عمدهٔ افغان موسوم بجلال خان جلوانی و معروف به شجاعت و کاردانی بالشکر تازه زور رسیده هم از گرد راه بر راجپوتان حمله آورده سلک جمعیت ایشان را از هم پاشید و کونهیا و دیگر راجپوتان کشته شدند و شیرشاه که بر شکست متیقن شده بود ظفر یافته بر زبان آورد که برائے یک مشت ارزن بادشاهی هندوستان را بر باد داده بودیم چه در ممالک مالدیو بسبب کثرت ریگ دیگر آب مثل

ممالک هندوستان گندم و جو و نخود و نیشکر و تنبول و برنج خوب
نمی شود و اکثر مزروعات ایشان ارزن ست که بزبان هندی
آن را باجرا گویند و نیز مالدیو از جنگ امرای بیگناه و قتل ایشان
و بتزویر و حیلهٔ افغانان مطلع شده تأسف بسیار خورده و ناکام
بکوهستان جودهپور گریخت و شیرشاه بعد ازین ما فتح که نه در خور
بازوی او بود بقلعه چتور رفته بصلح گرفت و مراجعت کرده برنتهنبور
آمد و چون قلعهٔ رنتهنبور را بجاگیر عادل خان پسر بزرگ خود داده بود
عادل خان چند روز رخصت گرفت تا سیر قلعه و سرانجام آن وقت نموده
متعاقب آمد و شیرشاه از انجا بجانب قلعه کالنجر که محکم ترین قلاع
هندوستان ست نهضت کرده و راجهٔ کالنجر بواسطهٔ بدعهدی که
درباب پورنمل دیده بود اطاعت نکرده در مقام مخالفت شد
شیرشاه قلعه را مرکزوار درمیان گرفته بساختن نقب و سرکوب
و ساباطها اشتغال نمود و چون ساباط بقلعه رسید شیرشاه از اطراف
جنگ انداخت و در جایی که خود ایستاده بود هر دو مان حقه‌های
پروازی تفنگ باندرون قلعه می انداختند اتفاقاً یک حقه بدیوار
قلعه خورده برگشت و شکسته درمیان حقه‌های دیگر افتاد و آتش
درگرفت شیرشاه با شیخ خلیل مرشد خود و ملا نظام و دانشمند و

دریا خان شروانی سوختند و شیر شاه باآن حالت خود را بمورچل رسانید
و هر لحظه که نفس می کشید و شعور هم میسر سانید فریاد کرده لشکر را بجنگ
ترغیب می نمود و مقربان خود را بتاکید و اهتمام تمام بجنگ می فرستاد
و در آخر آن روز که دوازدهم ربیع الاول سنه ۹۵۲ نهصد و پنجاه و دو بود خبر
فتح قلعه شنیده ودیعت حیات سپرد نظم

زروزگار همین حالتم پسند آمد — که خوب و زشت و بد و نیک در گذر دیدم
برین صحیفهٔ مینا ز خامهٔ خورشید — نگاشته سخنی خوش به آب زر دیدم
که ای بدولت ده روزه گشته مستظهر — مباش غره که از تو بزرگتر دیدم

شیر شاه پانزده سال در امارت گذرانید و پنج سال بادشاهی بر
هندوستان کرد بعقل و تدبیر صاحب امتیاز تمام داشت و آثار پسندیده
بسیار گذاشت چنانچه از بنگاله و ستارگاؤن تا آب سنده که بآب نیلاب
اشتهار دارد یکهزار و پانصد کروه است و در هر یک کروه سرای ساخته
چاه و مسجد از خشت پخته و گچ پرداخته موذن و مقری و امامی مقرر نموده
آنها را وظیفه معین کرد و در هر سرای یک دروازه طعام پخته و خام برای
مسلمانان و دروازه دیگر کذلک برای هندوان مقرر نموده که دائم
بجه رسانیدند تا مسافران عسرت نه کشیده باشند و در هر سرا دو اسپ یام
که بزبان هندی ڈاک چوکی گویند نگاه داشته که هر روز خبر نیلاب

اقصاے بنگالہ باو سے رسید و درین راہ از ہر دو جانب خیابان
از درختان میوہ دار از قسم کھرنی و جامون وغیرہ نہال نشانیدہ بود
کہ خلائق در سایہ اش آمد و شد مے کردند و ہمہ طریق از آگرہ
تا سندو کہ سی صد کردہ است درخت میوہ دار بر پا کردہ بود و سرا و مسجد
ساختہ و در عہدش امنیت بمرتبۂ بود کہ مترددین در صحرا و بیابان
ہر جا مے رسیدند از کالاے خود اندیشہ نکردہ بفراغت می غنودند
گویند اگر زالے با سبدے پر از طلا در صحرا شبہا خواب
کردے حاجت پاسبان اصلا نبودے شیر شاہ ہر گاہ
کہ ریش سفید خود را در آئینہ دیدے گفتے کہ دولت و شاہی
نزدیک بوقت شام بمن روے آوردہ پس درین باب
تأسف بسیار خوردے و شعر مضحکانہ و ہندوستانیانہ گفتے۔ القصہ
این بیت سجع نگینہاے اوست۔

بیت

شہ اللہ باقی ترا باد دائم بعالم شیر شہ بن حسن سور قائم

اکثر اوقات خود را صرف کار خلائق کردے و سرانجام سپاہ و
تیمار رعایا بواجبی نمودے و در طرائق عدل و داد استقامت
داشتے۔ بیت

پس از مرگ هر کس کزو نام ماند　　همانا که در زندگی کام ماند

وشاعرے تاریخ فوت او گفته **قطعه**

شیر شاهے که از مهابت او　　شیر و بز آب را بهم می خورد

چون برفت از جهان بدار بقا　　گشت تاریخ او ز آتش مرد ۹۵۲

ذکر سلطنت سلیم شاه بن شیر شاه افغان سور

در وقتیکه شیر شاه فوت شد عادل خاں پسر بزرگ او که ولیعهد بود
درن تهنبور و پسر خورد او جلال خاں در قصبه ریون از توابع پٹنه
بود امرا چوں دیدند که عادل خاں دورست و وجود حاکم ضرور
مے باشد کس بطلب جلال خاں فرستادند او در پنج روز خود را
باردوے شاهی رسانیده بسعی عیسی خاں صاحب و دیگر امرا در تاریخ
پانزدهم ماه ربیع الاول ۹۵۲ سنه نهصد پنجاه و چهار در پاے قلعه کالنجر
جلوس فرموده مخاطب باسلام شاه گشت و بعضی بنام سلیم شاه
مشهور است القصه چوں سلیم شاه قائم مقام پدر رسید به برادر
[illegible] کرده اول [illegible] بااسلام شاه رقعه داشت نوشته اظهار کرد
[illegible] ولی به سبب تسکین فتنه تا آمدن
[illegible] وفرمانبرداری شما چاره

غیبت داد کالنجر متوجه آگره شده چون بنواحی قصبه کوره
رسید خواص خان از جاگیر خود آمده ملازمت نمود و بتازگی
جشن جلوس ترتیب کرده باز سلیم شاه را باتفاق امرا
بر تخت سلطنت اجلاس داد و بعد از آن سلیم شاه
بمقتضای دنیاداری مکتوبی دیگر بجانب عادل خان
نوشت و اظهار محبت کرده طالب ملاقات گشت و
عادل خان با امرای سلیم شاه که قطب خان نائب و
عیسی خان نیازی و خواص خان و جلال خان جلوانی
باشند قلمی نمود که شما در آمدن من چه صلاح می‌بینید
و به سلیم شاه هم نگاشت که اگر این چهار کس آمده مرا
تسلی نمایند آیم سلیم شاه آن چهار کس را نزد عادل خان
فرستاد و ایشان بعهد و قول تسلی عادل خان نموده قرار
دادند که در ملاقات اول او را رخصت دهند که هر کجا
از هندوستان جاگیر خواهد بگیرد و عادل خان باتفاق آنها
متوجه آگره شد چون بقصبه سیکری که بفتحپور اشتهار
دارد رسید سلیم شاه در شکارگاه بود خبر شنید و بجایی
که بجهت ملاقات ملتمس بودند استقبال نموده ملاقات کرده

آثارِ محبت برادری از طرفین ظاهر شده لحظہ با ہم نشستند و شتوجہ آگرہ
شدند سلیم شاہ عذرے نسبت ببرادر اندیشیدہ قرار دادہ بود کہ از مردم
او بیش از دو کس در قلعۂ آگرہ با عادل خان نگذارند لیکن در دروازہ
مردم او ممتنع نشدہ جمعی کثیر در آمدند و اندیشہ و تدبیر سلیم شاہ سست
بر آمدہ بالضرورت اظہارِ ملائمت نمود و چاپلوسی کردہ گفت کہ تا حال
من افغانانِ سرکش و بے سر را نگاہ داشتم اکنون آنہا را بتو سپاردم
و دستِ او گرفتہ بر تخت نشاند و بنیاد چاپلوسی کرد عادل خان چون
عیاش و فراغت جوے بود و روباہ بازی و مکر سلیم شاہ را سید الست
قبول نکردہ برخاست و سلیم شاہ را بہ تخت نشانیدہ اول خود سلام
کرد و مبارکبادِ پادشاہی گفت آنگاہ از امراء ہر یکے مبارکباد گفتہ لوازم
نثار و ایثار بتقدیم رسانیدند و ہم دران مجلس قطب خان نائب و
عیسیٰ خان نیازی و خواص خان عرض کردند کہ قول و عہد کہ در میان
آمدہ اینست کہ در ملاقات اول عادل خان را رخصت دادہ بیانہ و
توابع بجاگیر شش مقرر شود سلیم شاہ قبول نمودہ عادل خان را
رخصتِ بیانہ دادہ عیسیٰ خان نیازی و خواص خان را ہمراہ کرد و
بعد از دو سہ ماہ سلیم شاہ غازی محلی را کہ از محرمان و مقربان بود
با جولانۂ طلا فرستاد کہ عادل خان را گرفتہ و مقید نمودہ بیاورد

عادل خاں این خبر شنیده نزدِ خواص خاں که در میوات بود رفت واز نقضِ عهد سلیم شاه اعلام کرده بنالید و خواص خاں را دل بهم برآمد و غازی محلی را طلبید و همان جولانه را بر پایش نهاده لوای مخالفت برافراشت و با امرائے که همراه سلیم شاه بودند خطها نوشته با خود متفق ساخت و باتفاق عادل خاں با لشکرِ گران متوجه آگره شد و قطب خاں نائب و عیسی خاں نیازی که در قول و عهد داخل بودند از سلیم شاه رنجیده بعادل خاں نیز ترغیبات نوشتند و قرارداد چنین شد که پاره از شب هنوز باقی باشد که عادل خاں خود را بآگره رساند تا مردم بیحجاب و مانع از سلیم شاه جدا شده پیش او توانند آمد اتفاقاً عادل خاں و خواص خاں چوں بقصبه سیکری که دوازده کروهے از آگره است رسیدند بملاقاتِ شیخ سلیم که از مشایخ وقت بود رفتند و چوں شب برات بود خواص خاں بجهت نمازے که دراں شب مقرر است توقف و اهمال حاصل شده چاشتگاه بنواحی آگره رسیدند سلیم شاه از طرز آمدن آگاه شده مضطرب وار بقطب خاں نائب و عیسی خاں نیازی و دیگر امرا گفت که اگر از من در بابِ عادل خاں بدعهدی واقع شده بود و خواص خاں و عیسی خاں

چرا ہمین اعلام نکردند تا من از اندیشۂ فاسد باز آیم قطب خان
اضطراب سلیم شاہ دیدہ گفت باکے نیست ہنوز کار از علاج
بیرون نشدہ است تسکین این فتنہ را من متعہدم سلیم شاہ
قطب خان نائب و دیگر امرا را کہ فی الجملہ اتفاق با عادل خان
داشتند بہبانۂ آنکہ رفتہ حرف صلح و صلاح درمیان آرند رخصت نمودہ
کہ نزد عادل خان بروند و قصد او این بود کہ آن جماعت را از خود
دور کردہ بجانب قلعۂ چنار جہت دست آوردن خزانہ فرار
نماید و دیگر بارہ سامان و استعداد لشکر نمودہ بکار جنگ
و محاربہ پرداز و عیسی خان نیازی او را ازین امر نہی کردہ گفت
ترا بر دیگر مردم اعتماد نیست دہ ہزار کس افغان قرملی وغیرہ از
ایام شہزادگی نوکر خاصۂ تواند و خود محل اعتماد ہستند
باوجود این قدرت و مکنت امر عجیبے ست کہ تکیہ بر دولت
خداداد نمے نمائی و فرار بہ قرار اختیار میکنی و امرا ہرچند کہ
مخالفت باطنی داشتہ باشند نزد غنیم فرستادن از حزم و
احتیاط بیرون ست پس لائق آن ست کہ خود بنفسہ بر تمام لشکر
سبقت نمودہ بمیدان کارزار درآئی و پائے ثبات محکم
نمائی کہ ہیچکس در حضور تو بجانب مخالف نخواہد رفت سلیم شاہ ازین

سخن قوی دل گشته قرار بر استقامت داد و قطب خاں نائب
و دیگران را که رخصت داده بود باز طلبیده گفت که من بدست
خود شما را چگونه بغنیم بسپارم شاید که بدی در حق شما سگالند
و بعد ازاں آمادهٔ حرب شده از شهر بر آمد و در میدان بایستاد
مردمان که بعادل خاں زبان داشتند سلیم شاه را در معرکه
دیده از شرم داخل پیاول شدند و در ظاهر بلدهٔ آگره
جنگ واقع شده تائید آسمانی سلیم شاه را نوازش فرمود
و سنگ تفرقه در جمعیت عادل خاں و خواص خاں انداخت
چنانچه خواص خاں و عیسیٰ خاں نیازی بمیوات رفتند و عادل خاں
تنها به پٹنه رفت و ناپیدا شد چنانکه از احوال او هیچکس خبر
نیافت و ندانست که مآلش چه شد. بعده سلیم شاه عقب
خواص خاں و عیسیٰ خاں نیازی لشکر تعیین نمود و در فیروزپور
جنگ شده شکست بر لشکر سلیم شاه افتاد پس ازاں چوں
نوبت دیگر لشکرے رسید خواص خاں و عیسیٰ خاں تاب
نیاورده بجانب کوه کمایوں رفتند سلیم شاه قطب خاں نائب
و بعضے دیگر را بر سر ایشاں تعیین کرد و او رفته در دامن کوه کمایوں
قرار گرفت و دائم دامن کوه را تاخت و تاراج نموده خراب میساخت

درین وقت سلیم شاه خود بطرف چنار عزیمت نموده در اثنائے راه جلال خان جلوانی و برادرش را بسبب اتفاقے که با عادل خان داشتند گرفته بقتل رسانید و به چنار رسیده خزانه را برآورد و به گوالیار فرستاده خود به آگره مراجعت نمود و چون قطب خان در طلبیدن عادل خان و احداث فتنه داخل بود از بیم و هراسے که در باطن داشت از دامن کوه کمایون فرار نموده به لاهور پیش هیبت خان نیازی المخاطب باعظم خان همایون رفت سلیم شاه با عظم همایون حکم فرستاده قطب خان نائب را طلب نمود اعظم همایون قطب خان را فرستاد و سلیم شاه او را محبوس ساخته با شهباز خان لوهانی که شوهر خواهر سلیم شاه بود و برهزید کور و چند کس دیگر که جمله چهارده نفر بودند مقید کرده بگوالیار فرستاد و شجاعت خان حاکم مالوه و اعظم همایون را طلب داشت شجاعت خان آمده ملازمت نمود و اعظم همایون عذر آورد و سلیم شاه شجاعت خان را باز رخصت مالوه داده خود بجهت آوردن خزانه رهتاس حرکت نمود و سعید خان برادر اعظم همایون که پیوسته در حضوری بود از راه فرار نموده به لاهور رفت سلیم شاه هم از راه برگشته با گره آمده و باحضار لشکر فرمان داده متوجه

دہلی نوشد و حکم کرد کہ گرد شہر بجاے قلعہ کہ تعمیر کردۂ ہمایوں
بادشاہ بود حصارے از گچ و سنگ بسازند و چوں خبر
توجہ سلیم شاہ بدہلی بشجاعت خاں رسید شجاعت خاں شنیدہ
براے اظہارِ اخلاص با جمعے از مخلصانِ خود ایلغار کردہ پیش
سلیم آمد و استمالت یافت و سلیم شاہ روزے چند در دہلی
بود و لشکر ترتیب دادہ آنگاہ عزیمت لاہور نمود و اعظم ہمایوں
و طائفۂ مخالفاں باتفاقِ خواص خاں و لشکر پنجاب کہ اضعافِ
لشکرِ سلیم شاہ بودند باستقبال شتافتہ در نواحی قصبہ
انبالہ طرفین بہم رسیدند گویند سلیم شاہ چوں بہ لشکرِ نیازیاں
قریب شد فرود آمد و خود با تنے چند از نزدیکاں بہ دیدنِ لشکر
نیازیاں رفتہ بر پشتہ بر آمد و چوں نظرش بر آنہا افتاد ہمانجا
ایستادہ گفت در ناموسِ من نمے گنجد کہ لشکر باغی را دیدہ صبر
کنم پس بفرمود کہ افواجِ صفہا راست کردہ عزیمتِ جنگ
نمایند و در شبے کہ صباحِ آں جنگ شد اعظم ہمایوں و برادرانش
با خواص خاں در باب نصب حاکم کنکاش کردہ بودند
کہ حاکم کہ باشد خواص خاں گفتہ بود کہ عادل خاں را پیدا کردہ
حاکم باید ساخت و اعظم ہمایوں و برادرانش گفتہ بودند بیت

ملک بمیراث نگیرد کسے تا نزند تیغ دو دستی بسے

و برسر این مقدمہ میان ایشاں کدورت پدید آمدہ وقتیکہ صفوف آراستہ شد و طرفین بہم رسیدند خواص خاں سپے جنگ ہزیمت نمودہ بدر رفت و نیازیاں حق المقدور مقابلہ و محاربہ نمودہ ازانجا کہ حرام نمکی را نتیجہ بجز شاہت و ندامت نیست ایشاں نیز راہ گریز پیمودند و فتح غیبی نصیب سلیم شاہ شد۔

بیت

کسے را کہ دولت کند یاوری کہ آرد کہ با وے کند داوری

سعید خاں برادر اعظم ہمایوں بادہ کس از ہمراہاں چوں مسلح بود کسے او را نشناخت بہانۂ مبارکباد ہیخواست کہ خود را بسلیم شاہ رسانیدہ کار او را بسازد اما فیلبانے او را شناختہ نیزہ بروحوالہ کرد و او از میان حلقۂ فیلاں و فوج خاصۂ سلیم شاہ بطرف راست برآمدہ بدر رفت القصہ نیازیاں بعد از شکست بجانب دھنکوٹ کہ قریب ردہ است رفتند سلیم شاہ تعاقب نمودہ تا قلعۂ رہتاس کہ بنا کردۂ پدرش بود رفت و خواجہ اویس شروانی را با لشکرے قوی بر سر نیازیاں تعیین کردہ خود باگرہ مراجعت نمود و ازانجا بہ گوالیار آمد و دریں وقت روزے

شجاعت خاں بالاے قلعه پیش سلیم شاه مے رفت عثمان نام شخصے
که شجاعت خاں دست او را بریده بود سر راه کمین کرده فرصت
مے جست بیکبار برجسته زخمے بر شجاعت خاں زد و شجاعت خاں
زخمی بخانه خود رفت و ایں عمل را باغواے سلیم شاه حمل
کرد و از گوالیار گریخته بطرف مالوه فرار نمود و سلیم شاه تا مندور
تعاقب نمود و چوں شجاعت خاں بیا نسواڑه در آمد عیسیٰ خاں
سور را با بست هزار سوار در او جین گذاشته خود مراجعت نمود
و ایں قضایا در ۹۵۴ نهصد و پنجاه و چهار روے داد و خواجه اویس
شروانی که به میر اعظم همایوں تعیین بود در نواحی دهنکوٹ با نیازیاں
جنگ کرده شکست یافت اعظم همایوں تعاقب نموده تا نوشهره
آمد سلیم شاه ایں خبر شنیده لشکر گراں ترتیب داده بدفع نیازیاں
فرستاد اعظم همایوں باز برگشته بدهنکوٹ رفت چوں لشکر
سلیم شاه قریب بموضع سنبله رسیده نیازیاں محاربه نموده ندو
شکست فاحش خورده مادر و عیال اعظم همایوں اسیر گشتند
و اسیراں بخدمت سلیم شاه فرستادند و نیازیاں بگکهراں
پناه برده بکوهستاں که متصل کشمیر است در آمدند سلیم شاه
با لشکر گراں جهت تسکین فتنه نیازیاں حرکت نموده به پنجاب

رفت و مدت دو سال با کهکراں محاربه داشت و در همین ایام شخصے
در تنگی راه وقتیکه سلیم شاه برکوه مانکوٹ برسے آمد با شمشیر برهنه
قصد او کرد سلیم شاه از کمال چستی و چابکی برو غالب آمده بقتل رسانید
و شمشیر را شناخت که خود باقبال خاں بخشیده بود و چوں
کهکراں مغلوب و منکوب شدند و قوت در ایشاں نماند
اعظم همایوں بکشمیر آمد حاکم کشمیر از ملاحظه سلیم شاه سر راه بنیازیاں
گرفته جنگ صف کردند اعظم همایوں و سعید خاں بقتل رسیدند
و سرهائے ایشاں را بخدمت سلیم شاه فرستاد و سلیم شاه از
مهم نیازیاں فراغ یافته مراجعت نمود درین وقت میرزا کامراں از
جنت آشیانی فرار نموده پناه بسلیم شاه آورد او از رو
نخوت و تکبر پیش آمده سلوک نالائق کرد ازیں سبب میرزا کامراں
از پیش او فرار نموده بکوه سوالک آمد و ازانجا بولایت کهکراں
رفت و سلیم شاه بدهلی رفته روزے چند قرار گرفت
دریں وقت خبر آمد که همایوں بادشاه به کنار آب نیلاب
رسید گویند دراں ساعت سلیم شاه زلو بر گلوے خود
نهاده خون مے گرفت در ساعت سوار شده رواں گردید و
روز اول سه کروه راه رفته منزل کرد و چوں توپخانه آراسته همراه

داشت و دراں آوان گاوال ارابہ پرگناست رفتہ بودند و اود زر قتن مسارعت داشت بقر مود کہ پیادگان بجاے گاؤ ارابہ بکشند پس ہر توپے را ہزار و دو ہزار پیادہ کشیدن گرفتند و او بسرعت تمام متوجہ لاہور شد و چوں ہمایوں بادشاہ خود پیشتر مراجعت کردہ بود چنانچہ بموقع خود ذکر خواہد یافت سلیم شاہ نیز از لاہور معاودت نمودہ در قلعہ گوالیار قرار گرفت اتفاقاً روزے در نواحی انتری شکارے کرد جمعے از مفسداں باغواے بعضے کساں سر راہ او گرفتہ در مقام عذر ایستادند و بحسب اتفاق سلیم شاہ از راہ دیگر مراجعت نمود و آں جماعت بیکار و معطل ماندند و چوں ایں حقیقت بسمع سلیم شاہ رسید بہاؤ الدین و محمود و مدارا کہ سر فتنہ بودند بقتل رسانیدہ در گوالیار قرار گرفت و ہر کس از امراے خود را کہ بقوت و غلبہ گماں سے برد گرفتہ محبوس میساخت و میکشت تا آنکہ خواص خاں کہ در شجاعت رستم زماں و در سخاوت حاتم دوراں بود ازو متوہم شدہ کوہ بکوہ و صحرا بصحرا سے گشت و از سرگردانی بہ تنگ آمدہ در آواخر ۹۵۹ نہصد و پنجاہ و نہ بامان نزد تاج خاں کررانی کہ یکے از معتبرین امراے او بود و در سنبل اقامت داشت آمد و تاج خاں بحکم سلیم شاہ نقض عہد نمودہ بہ تیغ غدر او را بقتل

آوردہ و ہمراہ نعش تابوت او را بسہسرامی آوردہ مدفون گردانیدند و
اہل ہند او را از جملۂ اہل اللہ و اولیاے شمارند و او را خواص خاں
ولی میگویند و قتل او مبارک نیامدہ بعد از اندک فرصتے در اوائل
سنہ ۹۶۰ نہصد و شصت دانۂ دنبلے در مقعد سلیم برآمدہ از شدت
وجع خون گرفت و از خانہ برآمدہ تغیر ہوا شد و در گذشت
مدت پادشاہیش نہ سال از نیلاب تا بنگالہ درمیان سراہاے
شیرشاہ یک سراے دیگر آباداں ساخت و در ہر سرا طعام پختہ
و خام بطریق شیرشاہ جہت مسافراں خواہ فقیر خواہ غنی مقرر
کردہ بود و درہمیں سال محمود شاہ گجراتی و برہان نظام الملک بحری
نیز وفات یافتند و پدر مولف تاریخ ایں واقعہ را زوال خسرواں
یافتہ و از قضایاے غریبہ کہ در زمان سلیم شاہ دست دادہ واقعہ
شیخ علائی ست و تفصیل آں بر سبیل اجمال آنکہ پدر او حسن نام
داشت و بہ خلافت شیخ سلیم در قصبۂ بیانہ بر سجادۂ شیخی ارشاد
طالباں مے نمود و چوں رخت بعالم بقا کشید شیخ علائی کہ ارشد
اولادش بود و در فضیلت و دانش امتیاز تمام داشت قائم مقام
پدر گشتہ بارشاد طالباں مشغول شد اتفاقاً شیخ عبداللہ افغان
نیازی کہ از مریدان نامی شیخ سلیم چشتی بود از سفر مکۂ معظمہ معاودت

نمود در روش مهدویه بعقیده که سید محمد جونپوری مهدی موعود ست
اختیار کرده در میانه رحل اقامت انداخت و چون شیخ علائی را وضع او
خوش آمده فریفتهٔ صحبت او گشت طریقهٔ آبا و اجداد را ترک کرده خلائق
را بروش مهدویه دعوت کردن گرفت و برسم آن طائفه بیرون شهر
در همسایگی شیخ عبدالله افغان نیازی توطن نمود و با جمعی کثیر از احباب
خود که بوے متفق شده و گرویده بودند بطریق توکل و تجرید بسر می برد
و هر روز در وقت نماز بنوعے تفسیر قرآن مجید می نمود که هر که در مجلس او
حاضر می بود یکے ازین دو کار میکرد اینکه اصلاً و قطعاً پے کار خود نمیرفت
و ترک اهل و عیال کرده داخل دائرهٔ مهدویه می گشت و یا اینکه از معاصی و
مناهی تائب شده به سید محمد جونپوری میگروید پس ازان اگر کشت و زراعت
یا تجارت میکرد ده یک در راه خدا تعالی صرف می نمود و بسیارے
همچنان شدند که پدر از پسر و برادر از برادر و زن از شوهر مفارقت
گزیده راه فقر و قناعت پیش گرفتند و در نذور و فتوح که با و می آمد خرد و
کلان علی السویه شریک بودند و اگر چیزے بهم نمیرسید دو روز و سه روز
بفاقه میگذرانیدند و اظهار نمیکردند و جمیع اوقات مصروف می داشتند
و سپر و شمشیر و اسلحه همه وقت با خود همراه داشته در شهر و بازار هر نامشروع
که می دیدند اول برفق و مدارا منع مے نمودند و آخر اگر پیش نمیرفت

قہر او جبر انغیر آں نامشروع میداوند و از حکام شہر ہر کہ موافق ایشاں
بود در امداد او میکوشیدند و ہر کہ منکر بود قدرت بر منع و مقاومت ایشاں
نداشت و چوں عبد اللہ افغان نیازی دید کہ با خاص و عام درافتادہ
است عنقریب فتنہ خواہد برخاست شیخ علائی را دلالت سفر حجاز کرد و
شیخ علائی بہماں وضع و حالت کہ بود با سی صد و ہفتاد جانور مردم
متوجہ سفر حجاز شد و چوں بخواص پور کہ در حدود جودھپور واقع است
رسید خواص خاں مشہور باستقبال او برآمدہ داخل معتقدان او شد اماد
اندک فرصتے فساد مذہب مہدویہ بخاطر آوردہ از ایشاں برگشت و شیخ
علائی آں معنی را فہمیدہ بداں بہانہ کہ در امر معروف و نہی منکر بواجبی
اطاعت نمیکند اظہار رنجش از خواص خاں کردہ از خواص پور برآمد
و فسخ عزیمت سفر حجاز نمودہ بجانب بیانہ برگشت و دراں ایام کہ
سلیم شاہ در آگرہ بر تخت نشستہ بموجب طلب سلیم شاہ
باگرہ رفت و در مجلس او حاضر شدہ برسوم و آداب بادشاہاں
مقید نشد و سلام مشروع بر سلیم شاہ کرد و سلیم شاہ علیک السلام
گفت و ایں معنی بر مقربان او دشوار آمدہ ملا عبد اللہ سلطانپوری
المخاطب مخدوم الملک در مقام انکار شیخ علائی گشتہ فتوی بقتل
او داد و سلیم شاہ میرزا رفیع الدین انجو و ملا جلال بھیم و دانشمند

و ملا ابو الفتح تھانیسرے و دیگر علمائے آں وقت را احضار فرمودہ تشخیص
ایں قضیہ را حوالۂ ایشاں نمود و در حضور سلیم شاہ مجلس بحث منعقد گشتہ شیخ
علائی بہ ہیچکدام غالب نمی شد بلکہ مغلوب گشتہ از جواب عاجز می آمد و خود
را بہ تفسیر قرآں زدہ بہ شروع بیان معانی آیات می نمود کہ در سلیم شاہ اثر
کردہ باوے می گفت اے شیخ ازیں دعوی باطل مہدویہ باز آئے
تا ترا بہ تمام قلمرو خود محتسب گردانم و تا ایں زمان بفرمان من امر معروف
میکردی من بعد بحکم من میکردہ باشی و چوں شیخ علائی ایں معنی قبول نکرد
باوجود آں سلیم شاہ برخلاف فتوی ملا عبداللہ سلطانپوری حکم بقتل نکردہ
بجانب قصبۂ ہندیہ کہ سرحد دکن ہست اخراج فرمود و بہار خاں حاکم آں
موضع کہ از امرائے عمدۂ سلیم شاہ بود با تمام لشکر خود باو گرویدہ در دائرۂ اعتقاد
و اخلاص او در آمد و مخدوم الملک ایں معنی را از قبح وجوہ خاطر نشان سلیم شاہ
نمودہ او را ازاں سرحد طلبید و دریں مرتبہ باز سلیم شاہ علما را حاضر ساختہ بیشتر از
بیشتر بہ تشخیص ایں قضیہ مفید شد پس ملا عبداللہ سلطانپوری بسلیم شاہ گفت
کہ ایں مرد خود نیز دعوی مہدویت میکند و مہدی بادشاہ تمام روئے زمین
خواہد بود بنا برآں تمام لشکر تو باو گرویدہ اند چنانچہ خویشان تو نیز در قضیہ
مہدویت او در آمدہ اند و محتمل ہست کہ خلل در ملک و بادشاہی تو پیدا آید
سلیم شاہ ہیچ وجہ گوش بسخن ملا عبداللہ نکردہ باز شیخ علائی را بجانب شیخ

بڈه طبیب که مرد دانشمندے بود و شیر شاه معتقد او بود و گفتش پیش پاے
او می گذاشت فرستاد تا بموجب فتوی او عمل کند و سلیم شاه خود متوجه
بجانب پنجاب گردیده بتعمیر قلعه مانکوٹ مشغول شده چوں شیخ علائی به
بهار رسید شیخ بڈه موافق فتوی ملا عبدالله سلطانپوری المخاطب مخدوم الملک
فتوی نوشته بقاصدان سلیم شاه داد دراں اثنا شیخ را مرض طاعون
که دراں وقت شایع بود عارض شده در حلق او جراحتے افتاد که مقدار
یک انگشت فتیله میرفت و رنج سفر نیز علاوه آں گشته چوں شیخ را پیش
سلیم شاه آوردند قوت گفتار نداشت سلیم شاه آهسته بگوش او گفت که بگو
من مهدوی نیم و مطلق اللسان باش شیخ گوش بسخن او نکرد و سلیم شاه مایوس
گشته بفرمود او را تازیانه چند زدند و در تازیانه سوم
جان بقابض ارواح سپرد و ایں قضیه در سنه ۹۵۵ نهصد و پنجاه و پنج رو نمود
و ذاکر الله تاریخ او شد و سلیم شاه چوں فوت شد پسرش فیروز خاں
که دوازده ساله بود باتفاق امرا در قلعه گوالیار بر تخت نشست و هنوز
سه روز نگذشته بود که مبارز خاں ولد نظام خاں سور که برادرزاده شیر شاه
و عمو بچه سلیم شاه و برادر زن او بود خواهرزاده خویش فیروز خاں را بقتل
رسانید و باتفاق وزرا و امرا بر تخت نشسته خود را محمد شاه عادل لقب
داد و خواجه نظام الدین بخشی در تاریخ اکبری مرقوم گردانیده که سلیم شاه

پیش از مرگش موت با منکوحۂ خود مسماۃ بی بی بائی بارہا مے گفتن
کہ اگر فیروز خاں پسر خود را دوست میداری اجازت دہ تا مبارز خاں
برادر ترا از میان بردارم کہ خاردراہ پسر تست و اگر برادر را دوست
مے داری دست از حیات پسر بشوے کہ او را از مبارز خاں
خطرہاست و منکوحہ اش جواب مے داد کہ برادرم عمر بعیش و عشرت
مے گذارند و بساز و نغمہ اوقات مصروف میدارد و او را سر برگ
بادشاہی نیست ہر چند سلیم شاہ او را دریں باب ملامت میکرد
فائدہ نداشت تا آنکہ عاقبت بعد از فوت سلیم شاہ روز سوم
مبارز خاں با اعوان خود بمحل فیروز خاں درآمدہ قصدِ قتل او
کرد ہر چند انکہ خواہر زاری مے نمود و شفاعت پسر خود مے کرد
و مے گفت بگذار تا من او را گرفتہ بجائے برم کہ کسے نشان
از و نیابد فائدہ نکرد القصہ آں طفل بیچارہ بے گناہ را بہ تیغ جفا
درگذرانید۔

بیت

بمردی کہ ملک سراسر زمیں
نیرزد کہ خونے چکد بر زمیں

شاهنامه

بر تخت نشستن کیومرث اول ملوک عجم و شتاب بدن پو اهرمن براو

سخنگوی دهقان چه گوید نخست / که نام بزرگی به گیتی که جست

که بود آنکه دیهیم بر سر نهاد / ندارد کس از روزگاران بیاد

مگر کز پدر یاد دارد پسر / بگوید ترا یک بیک از پدر

که نام بزرگی که آورد پیش / کرا بود زان برتران پایه بیش

پژوهندهٔ نامهٔ باستان / که از پهلوانان زند داستان

چنین گفت کآیین تخت و کلاه / کیومرث آورد کو بود شاه

چو آمد به برج حمل آفتاب / جهان گشت با فرّ و آیین و آب

بتابید ازانسان ز برج بره / که گیتی جوان گشت زو یکسره

کیومرث شد بر جهان کدخدای / نخستین بکوه اندرون ساخت جای

هنر تخت و بختش برآمد ز کوه — پلنگینه پوشید خود با گروه

ازو اندر آمد همی پرورش — که پوشیدنی نه بد و نه خورش

بگیتی درون سال سی شاه بود — بخوبی چو خورشید بر گاه بود

همی تافت از تخت شاهنشهی — چو ماه دو هفته ز سرو سهی

دد و دام و هر جانور کش بدید — ز گیتی بنزدیک او آرمید

دوتا می شدندی بر تخت اوی — ازان فره و برشده بخت اوی

برسم نماز آمدندیش پیش — ازان جایگه برگرفتند کیش

پسر بد مر او را یکی خوبروی — هنرمند همچون پدر نامجوی

سیامک بدش نام و فرخنده بود — کیومرث را دل بدو زنده بود

ز گیتی بدیدار او شاد بود — که بس بارور شاخ بنیاد بود

بجانش بر از مهر گریان بدی — ز بیم جدائیش بریان بدی

چنین ست آیین و رسم جهان — پدر را بفرزند باشد توان

برآمد برین کار یک روزگار — فروزنده شد دولت شهریار

بگیتی نبودش کسی دشمنا — جز اندر نهان ریمن آهرمنا

برشک اندر آهرمن بدسگال — همی رای زد تا بیاگند بال

یکی بچه بودش چو گرگ سترگ — دلاور شده با سپاه بزرگ

سپه کرد و نزدیک او راه جست — همی تخت و دیهیم کی شاه جست

جهان شد بران دیو بچه سیاه ز بخت سیامک هم از بخت شاه
همی گفت با هر کسی راز خویش جهان کرد یکسر پر آواز خویش
کیومرث ازین خود کی آگاه بود که تخت مهی را جز او شاه بود
یکایک بیامد خجسته سروش بسان پری پلنگینه پوش
بگفتش براز این سخن در بدر که دشمن چه سازد همی با پسر

رفتنِ سیامک بجنگِ دیو و کشته شدنِ او

سخن چون بگوش سیامک رسید ز کردارِ بدخواه دیو پلید
دلِ شاه بچه در آمد بجوش سپاه انجمن کرد و بگشاد گوش
بپوشید تن را بچرمِ پلنگ که جوشن نبد آنگه آئین جنگ
پذیرا شده دیو را جنگجوی سپه را چو روی اندر آمد بروی
سیامک بیامد برهنه تنا بر آویخت با پور آهرمنا
بزد چنگ وارونه دیو سیاه دوتا اندر آورد بالای شاه
فگند آن تنِ شاهزاده بخاک بچنگال کردش کمرگاه چاک
سیامک برای خود و دستِ دیو تبه گشت و ماند انجمن بی خدیو
چو آگه شد از مرگ فرزند شاه ز تیمار گیتی برو شد سیاه
فرود آمد از تخت ویله کنان زنان بر سر و دست و بازو کنان

دو رخساره پر خون و دل سوگوار — دژم کرد بر خویشتن روزگار

خروشی برآمد ز لشکر بزار — کشیدند صف بر در شهریار

همه جامها کرده پیروزه رنگ — دو چشمان پر از خون و رخ باده رنگ

دد و مرغ و نخچیر گشته گروه — برفتند ویله کنان سوی کوه

برفتند با سوگواری و درد — ز درگاه کی شاه برخاست گرد

نشستند سالی چنین سوگوار — پیام آمد از داور کردگار

درود آوریدش خجسته سروش — کزین بیش مخروش و باز آر هوش

سپه ساز و برکش بفرمان من — برآور یکی گرد ازان انجمن

ازان بدکنش دیو روی زمین — بپرداز و پردخته کن دل ز کین

کی نامور سر سوی آسمان — برآورد و بدخواست بر بدگمان

بدان برترین نام یزدانش را — بخواند و بپالود مژگانش را

وزان پس بکین سیامک شتافت — شب و روز آرام خفتن نیافت

رفتن هوشنگ و کیومرث بجنگ دیو سیاه و کشته شدن دیو و مردن کیومرث

سیامک خجسته یکی پور داشت — که نزد نیا جاه دستور داشت

گرانمایه را نام هوشنگ بود — تو گفتی همه هوش و فرهنگ بود

بنزدِ نیا یادگارِ پدر — نیا پروریده مر او را ببر
نیایش بجای پسر داشتی — جز او بر کسی چشم نگماشتی
چو بنهاد دل کینه و جنگ را — بخواند آن گرانمایه هوشنگ را
همه گفتنیها بدو باز گفت — همه رازها برگشاد از نهفت
که من لشکری کرد خواهم همی — خروشی برآورد خواهم همی
ترا بود باید همی پیش رو — که من رفتنی‌ام تو سالار نو
پری و پلنگ انجمن کرد و شیر — ز درندگان گرگ و ببرِ دلیر
بفرمانِ شاهِ جهان بُد همه — سپاهی دد و وحشی و مرغ و رمه
سپاهِ دد و دام و مرغ و پری — سپهدار با کبر و کند آوری
پسِ پشتِ لشکر کیومرث شاه — نبیره به پیش اندرون با سپاه
بیامد سیه دیو با ترس و باک — همی باسمان بر پراگند خاک
ز هرای درندگان چنگِ دیو — شده سست بر چشم کیهان خدیو
بهم بر فتادند هر دو گروه — شدند از دد و دام دیوان ستوه
بیازید هوشنگ چون شیر چنگ — جهان کرد بر دیو نستوه تنگ
کشیدش سراپای یکسر دوال — سپهبد برید آن سرِ بی‌همال
بپای اندر افگند و بسپرد خوار — دریده برو چرم و برگشته کار
چو آمد مر آن کینه را خواستار — سر آمد کیومرث را روزگار

برفت و جهان مرد ری ماند ازوی | نگر تا کرا نزد او آبروی
جهان سربسر چون فسانه ست و بس | نماند بد و نیک بر هیچ کس
جهان فریبنده را گرد کرد | ره سود بنمود و مایه نخورد

بر تخت نشستن هوشنگ و برآوردن آهن از سنگ

جهاندار هوشنگ با رای و داد | بجای نیا تاج بر سر نهاد
بگشت از برش چرخ سالی چهل | پر از هوش مغز و پر از داد دل
چو بنشست بر جایگاه مهی | چنین گفت بر تخت شاهنشهی
که بر هفت کشور منم پادشا | بهر جای پیروز و فرمان روا
بفرمان یزدان پیروزگر | بداد و دهش تنگ بسته کمر
وزان پس جهان یکسر آباد کرد | همه روی گیتی پر از داد کرد
نخستین یکی گوهر آمد بچنگ | بدانش ز آهن جدا کرد سنگ
سرمایه کرد آهن آبگون | کزان سنگ خارا کشیدش برون
چو بشناخت آهنگری پیشه کرد | کجا زو تبر ارّه و تیشه کرد
چو این کرده شد چاره آب ساخت | ز دریا برآورد و هامون نواخت
بجوی و برود آبها را راه کرد | بفرّ کیی رنج کوتاه کرد
چراگاه مردم بدان برفزود | پراکند پس تخم و کشت و درود

بسیچید پس هر کسے نان خویش | بورزید و بشناخت سامان خویش
ازاں پیش کیں کارہا شد بسیچ | نبُد خوردنیہا جز از میوہ ہیچ
ہمہ کارِ مردم نبودے بہ برگ | کہ پوشیدنی شاں ہمہ بود برگ
پرستیدنِ ایزدی بود پیش | نیا را ہمیں بود آئین و کیش
بسنگ اندر آتش ازو شد پدید | کزو روشنی در جہاں گسترید

بنیاد نہادنِ جشن سدہ

یکے روز شاہِ جہاں سوے کوہ | گذر کرد با چند کس ہم گروہ
پدید آمد از دور چیزے دراز | سیہ رنگ و تیرہ تن و تیز تاز
دو چشم از برِ سر چو دو چشمہ خوں | ز دودِ دہانش جہاں تیرہ گوں
نگہ کرد ہوشنگ با ہوش و سنگ | گرفتش یکے سنگ و شد پیش جنگ
بزورِ کیانی بیازید دست | جہاں سوز مار از جہاں جوی جست
برآمد بسنگِ گراں سنگِ خرد | ہماں و ہمیں سنگ بشکست خرد
فروغے پدید آمد از ہر دو سنگ | دلِ سنگ گشت از فروغ آذرنگ
نشد مار کشتہ ولیکن ز راز | پدید آمد آتش ازاں سنگ باز
ہر آنکس کہ بر سنگ آہن زدے | ازو روشنائی پدید آمدے
جہاندار پیشِ جہاں آفریں | نیایش ہمی کرد و خواند آفریں

که او را فروغی چنین هدیه داد ‌‌ ‌‌ همین آتش آنگاه قبله نهاد

بگفتا فروغیست این ایزدی ‌‌ ‌‌ پرستید باید اگر بخردی

شب آمد برافروخت آتش چو کوه ‌‌ ‌‌ همان شاه در گرد او با گروه

یکی جشن کرد آن شب و باده خورد ‌‌ ‌‌ سده نام آن جشن فرخنده کرد

ز هوشنگ ماند این سده یادگار ‌‌ ‌‌ بسی باد چون او دگر شهریار

کز آباد کردن جهان شاد کرد ‌‌ ‌‌ جهانی به نیکی ازو یاد گار

بدان ایزدی فر و جاه کیان ‌‌ ‌‌ ز نخچیر گور و گوزن ژیان

جدا کرد گاو و خر و گوسفند ‌‌ ‌‌ بورز آورید آنچه بد سودمند

جهاندار هوشنگ با هوش گفت ‌‌ ‌‌ بداریدشان را جدا جفت جفت

بدیشان بورزید وزیشان خورید ‌‌ ‌‌ همی خویشتن باج را پرورید

ز پویندگان هر که مویش نکوست ‌‌ ‌‌ بکشت و ز ایشان برآهیخت پوست

چو سنجاب و قاقم چو روباه نرم ‌‌ ‌‌ چهارم سمورست کش موی گرم

بدین گونه از چرم پویندگان ‌‌ ‌‌ بپوشید بالای گویندگان

بجست و بگسترد و خورد و سپرد ‌‌ ‌‌ برفت و بجز نام نیکی نبرد

چهل سال با شادکامی و ناز ‌‌ ‌‌ بداد و دهش بود آن سرفراز

بسی رنج برد اندران روزگار ‌‌ ‌‌ بافسون و اندیشهٔ بی شمار

چو پیش آمدش روزگار بهی ‌‌ ‌‌ ازو مر درسی ماند تخت مهی

زمانه ندادش زمانی درنگ — شد آن شاه هوشنگ با رای و هنگ
نپیوست خواهد جهان با تو مهر — نه نیز آشکارا نمایدت چهر

بر تخت نشستنِ طهمورث و پیدا کردن آئینِ رشتن و رام کردنِ جانوران

پسر بُد مر او را یکی هوشمند — گرانمایه طهمورثِ دیوبند
بیامد بتختِ پدر بر نشست — بشاهی کمر بر میان بر ببست
همه موبدان را ز لشکر بخواند — بچربی چه مایه سخنها براند
چنین گفت کامروز این تخت و گاه — مرا زیبد و تاج و گرز و کلاه
جهان از بدیها بشویم برای — پس آنگه کنم در کهی گرد پای
ز هر جای کوته کنم دستِ دیو — که من بود خواهم جهان را خدیو
هر آن چیز کاندر جهان سودمند — کنم آشکارا گشایم ز بند
پس از پشتِ میش و بره پشم و موی — برید و برشتن نهادند روی
بکوشش ازان کرد پوشش بجای — بگستردنی بُد هم او رهنمای
ز پوینده گان هر که بُد تیز رو — خورش کردشان سبزه و کاه و جو
رمنده دوان را همه بنگرید — سیه گوش و یوز از میان برگزید
بچاره بیاوردش از دشت و کوه — ببند آمدند آنکه بُد زان گروه

ز مرغان همان آنکه بُد نیک ساز   چو باز و چو شاهین گردن فراز

بیاورد و آموختن شان گرفت   جهانی بدو ماند اندر شگفت

بفرمودشان تا نوازند گرم   نخوانندشان جز به آواز نرم

چو این کرده شد ماکیان و خروس   کجا بر خروشد گه زخم کوس

بیاورد یکسر جهان چون سزید   نهفته همه سودمندی گزید

چنین گفت کاین را نیایش کنید   جهان آفرین را ستایش کنید

که او داد مان بر ددان دستگاه   ستایش مر او را که بنمود راه

مر او را یکی پاک دستور بود   که رایش ز کردار بد دور بود

خنیده به هر جای و شیده اسپ نام   نزد جز به نیکی به هر جای گام

ز خوردن همه روز بربسته لب   به پیش جهاندار بر پای شب

همان بر دل هر کسی بوده دوست   نماز شب و روزه آیین اوست

سر مایه بُد اختر شاه را   وزو بند بُد جان بدخواه را

همه راه نیکی نمودی به شاه   همه راستی خواستی پایگاه

چنان شاه پالوده گشت از بدی   که تابید ازو فرهٔ ایزدی

چو دستور باشد چنین کاردان   تو شه را هنر بسیار دان

برفت اهرمن را به افسون ببست   چو بر تیز رو بارگی بر نشست

زمان تا زمان زینش برساختی   همی گرد گیتیش بر تاختی

بند کردنِ طهمورث دیوان و مردنِ او

چو دیوان بدیدند کردار اوے ‌ ‌ کشیدند گردن ز گفتار اوے

شدند انجمن دیو بسیار مر ‌ ‌ که پردخته مانند ازو تاج زر

چو طهمورث آگه شد از کارِ شان ‌ ‌ برآشفت و بشکست بازارِ شان

بفرِّ جهاندار بسته میان ‌ ‌ بگردن برآورده گرزِ گران

همه نره دیوان و افسون گران ‌ ‌ برفتند جادو سپاہے گران

دمنده سیه دیوشان پیشرو ‌ ‌ همی باسماں برکشیدند غو

هوا تیره فام و زمیں تیره گشت ‌ ‌ دو دیده در و اندرون خیره گشت

جهاندارِ طهمورثِ بافریں ‌ ‌ بیامد کمر بستهٔ رزم و کیں

زیکسو غوِ آتش و دودِ دیو ‌ ‌ زیکسو دلیران کیهاں خدیو

یکایک بیاراست با دیو جنگ ‌ ‌ نبُد جنگِ شاں را فراواں درنگ

ازیشاں دو بهره بافسوں ببست ‌ ‌ دگرشان بگرزِ گراں کرد پست

کشیدندشاں خسته و بسته خوار ‌ ‌ بجاں خواستند آنگهے زینهار

که مارا مکش تا یکے نو هنر ‌ ‌ بیاموزی از ماکت آید بسر

کئے نامور دادشاں زینهار ‌ ‌ بداں تا نهانی کنند آشکار

چو آزادشاں شد سر از بندِ اوے ‌ ‌ بجستند ناچار پیوندِ اوے

نوشتن بخسرو بیاموختند — دلش را بدانش برافروختند
نوشتن یکی نه که نزدیک سی — چه رومی چه تازی و چه پارسی
چه هندی و چینی و چه پهلوی — نگاریدن آن کجا بشنوی
جهاندار سی سال ازین بیشتر — چگونه پدید آوریدی هنر
برفت و سرآمد برو روزگار — همه رنج او ماند ازو یادگار
جهانا مپرور چو خواهی درود — چو می بدروی پروریدن چه سود
برآری یکی را بچرخ بلند — سپاریش ناگه بخاک نژند

بر تخت نشستن جمشید و پیدا کردن آلات جنگ و آموختن دیگر هنرها بمردم

چو رفت از میان نامور شهریار — پسر شد بجای پدر نامدار
گرانمایه جمشید فرزند اوی — کمربسته و دل پر از پند اوی
برآمد بر آن تخت فرخ پدر — برسم کیان بر سرش تاج زر
کمر بست با فر شاهنشهی — جهان سر بسر گشته او را رهی
زمانه برآسود از داوری — بفرمان او دیو و مرغ و پری
جهان را فزوده بدو آبروی — فروزان شده تخت شاهی بدوی
منم گفت با فره ایزدی — همم شهریاری همم موبدی
بدان را ز بد دست کوته کنم — روان را سوی روشنی ره کنم

نخست آلت جنگ را دست برد   در نام جستن بگردان سپرد

بفر کیی نرم کرد آهنا   چو خود و زره کرد و چون جوشنا

چو خفتان و چون درع و برگستوان   همه کرد پیدا بروشن روان

بدین اندرون سال پنجاه رنج   ببرد و ازین ساز بنهاد گنج

دگر پنجه اندیشهٔ جامه کرد   که پوشند هنگام ننگ و نبرد

ز کتان و ابریشم و موی قز   قصب کرد پرمایه دیبا و خز

بیاموختشان رشتن و تافتن   بتار اندرون پود را بافتن

چو شد بافته شستن و دوختن   گرفتند ازو یکسر آموختن

چو این کرده شد ساز دیگر نهاد   زمانه بدو شاد و او نیز شاد

ز هر پیشه‌ور انجمن گرد کرد   بدین اندرون نیز پنجاه خورد

گروهی که کاتوزیان خوانیش   برسم پرستندگان دانیش

جدا کردشان از میان گروه   پرستنده را جایگه کرد کوه

بدان تا پرستش بود کارشان   نوان پیش روشن جهاندارشان

صفی بر دگر دست بنشاندند   همی نام نیساریان خواندند

کجا شیرمردان جنگ آورند   فروزندهٔ لشکر و کشورند

کزیشان بود تخت شاهی بجای   وزیشان بود نام مردی بپای

نسودی سه دیگر گره را شناس   کجا نیست از کس بریشان سپاس

بکارند و ورزند و خود بدروند   بگاه خورش سرزنش نشنوند

ز فرمان سر آزاده و ژنده پوش   ز آواز بیغاره آسوده گوش

بر آسوده از داور و گفت و گوے   تن آباد و آباد گیتی بدوے

چه گفت آن سخنگوے آزاد مرد   که آزاده را کاهلی بنده کرد

چهارم که خوانند آهنوخوشی   همان دست ورزان با سرکشی

کجا کارشان همگنان پیشه بود   روانشان همیشه پراندیشه بود

بدین اندرون سال پنجاه نیز   بخورد و بخشید بسیار چیز

ازین هر یکی را یکی پایگاه   سزاوار بگزید و بنمود راه

که تا هر کس اندازهٔ خویش را   ببیند بداند کم و بیش را

ازان پس که اینها شد آراسته   شهنشاه با دانش و خواسته

بفرمود دیوان ناپاک را   بآب اندر آمیختن خاک را

هر آنچه از گل آمد چو بشناختند   سبک خشت را کالبد ساختند

بسنگ و بگچ دیو دیوار کرد   نخست از برش هندسی کار کرد

چو گرمابه و کاخهاے بلند   چو ایوان که باشد پناه از گزند

ز خارا گهر جست یک روزگار   همی کرد ز و روشنی خواستار

بچنگ آمدش چندگونه گهر   چو یاقوت و بیجاده و سیم و زر

ز خارا به افسون برون آورید   شد آراسته بندها را کلید

دگر بویهاے خوش آورد باز — که دارند مردم ببویش نیاز

چو بان و چو کافور و چون مشک ناب — چو عود و چو عنبر چو روشن گلاب

پزشکی و درمانِ هر دردمند — درِ تندرستی و راهِ گزند

همه رازها نیز کرد آشکار — جهان را نیامد چنو خواستار

گذر کرد ازان پس بکشتی بر آب — ز کشور بکشور بر آمد شتاب

چنین سال پنجه بورزید نیز — ندید از هنر بر خرد بسته چیز

همان کردنیها چو آمد پدید — بگیتی جز از خویشتن را ندید

چو آن کارهاے وے آمد بجاے — ز جاے مهی برتر آورد پاے

بفرِ کیانی یکے تخت ساخت — چه مایه بدو گوهر اندر نشاخت

که چون خواستے دیو برداشتے — ز هامون بگردون برافراشتے

چه خورشید تابان میانِ هوا — نشسته برو شاهِ فرمان روا

جهان انجمن شد بر تختِ اوے — ازان بر شده فرهٔ بخت اوے

به جمشید بر گوهر افشاندند — مر آن روز را روزِ نو خواندند

سرِ سالِ نو هرمزِ فرودین — برآسوده از رنجِ تن دل ز کین

به نوروزِ نو شاهِ گیتی فروز — بران تخت بنشست فیروز روز

بزرگان بشادی بیاراستند — مے و رود و رامشگران خواستند

چنین جشنِ فرخ ازان روزگار — بمانده ازان خسروان یادگار

چنین سال سیصد همی رفت کار ‌‌ ‌ ندیدند مرگ اندر آن روزگار

نیارست کس کرد بیکاریی ‌‌ ‌ نه بد بود و دمندی و بیماریی

ز رنج و ز بدشان نبود آگهی ‌‌ ‌ میان بسته دیوان بسان رهی

یکی تخت پر مایه کرده بپای ‌‌ ‌ برو بر نشسته جهان کدخدای

نشسته بر آن تخت جمشید کی ‌‌ ‌ بچنگ اندرون خسروی جام می

مر آن تخت را دیو برداشته ‌‌ ‌ ز هامون بابر اندر افراشته

بر افراز تخت سپهبد زده ‌‌ ‌ سراسر ز مرغان همه صف زده

بفرمانش مردم نهاده دو گوش ‌‌ ‌ ز رامش جهان پر ز آوای نوش

چنین تا بر آمد برین سالیان ‌‌ ‌ همی تافت از شاه فر کیان

جهان بد بآرام ازان شادکام ‌‌ ‌ ز یزدان بدو نو بنو بد پیام

برگشتن جمشید از فرمان خدا و برگشتن روزگار ازو

چو چندین بر آمد برین روزگار ‌‌ ‌ ندیدند جز خوبی از شهریار

جهان سر بسر گشته او را رهی ‌‌ ‌ نشسته جهاندار با فرهی

یکایک به تخت مهی بنگرید ‌‌ ‌ بگیتی جز از خویشتن کس ندید

منی کرد آن شاه یزدان شناس ‌‌ ‌ ز یزدان به پیچید و شد ناسپاس

گرانمایگان را ز لشکر بخواند ‌‌ ‌ چه مایه سخن پیش ایشان براند

چنین گفت با سالخورده مهان   که جز خویشتن را ندانم جهان

هنر در جهان از من آمد پدید   چو من تاجور تخت شاهی ندید

جهان را بخوبی من آراستم   ز روی زمین رنج من کاستم

خور و خواب و آرامتان از منست   همان پوشش و کامتان از منست

بزرگی و دیهیم و شاهی مراست   که گوید که جز من کسی پادشاست

بدارو و درمان جهان گشت راست   که بیماری و مرگ کس را نکاست

جز از من که برداشت مرگ از کسی   وگر بر زمین شاه باشد بسی

شما را ز من هوش و جان در تنست   بمن نگرود هر که آهرمنست

گر ایدون که دانید من کردم این   مرا خواند باید جهان آفرین

همه موبدان سر فگنده نگون   چرا کس نیارست گفتن نه چون

چو این گفته شد فر یزدان ازوی   گسست و جهان شد پر از گفت و گوی

سه و بیست سال از در بارگاه   پراگنده گشتند یکسر سپاه

منی چون بپیوست با کردگار   شکست اندر آورد و برگشت کار

چه گفت آن سخنگوی با فر و هوش   چو خسرو شدی بندگی را بکوش

بیزدان هر آنکس که شد ناسپاس   بدلش اندر آید ز هر سو هراس

بجمشید بر تیره گون گشت روز   همی کاست زو فر گیتی فروز

از پاک یزدان چو شد خشمناک   بدانست و شد شاه با ترس و باک

که آمد ز ده ستد پاک یزداں از وے　　بداں درد و درماں ندیدند شئے
همی راند جمشید خوں در کنار　　همی کرد پوزش بر کردگار
همی کاست زو فرّهٔ ایزدی　　برآورده بر روے فشکوهٔ بدی

داستان مرداس تازی پدرِ ضحاک

یکے مرد بود اندراں روزگار　　ز دشتِ سوارانِ نیزه گذار
گرانمایه هم شاه و هم نیک مرد　　ز ترسِ جہاں دار با یادِ سرد
که مرداس نامِ گرانمایه بود　　بداد و دهش برترین پایه بود
مرا ورا ز دوشیدنی چار پاے　　ز هر یک هزار آمدندے بجاے
بُز و اشتر و میش را همچنیں　　بدوشندگاں داده بُد پاک دیں
همان گاو دوشا بفرماں بری　　همان تازی اسپ رمنده فری
بشیراں کسے را که بودے نیاز　　بداں خواسته دست بُردے فراز
پسر بُد مرآں پاک دیں را یکے　　کش از مهر بهره نبود اندکے
جہاں جوے را نام ضحاک بود　　دلیر و سبکسار و ناپاک بود
همان بیور اسپش همی خواندند　　چنیں نام بر پهلوی راندند
کجا بیور از پهلوانی شمار　　بود بر زبانِ دری ده هزار
از اسپانِ تازی بزریں ستام　　ورا بود بیور که بردند نام

شب و روز بودی دو بهره بزین — ز راه بزرگی نه از بهر کین
چنان بد که ابلیس روزی پگاه — بیامد بسان یکی نیک خواه
دل مهتر از راه نیکی ببرد — جوان گوش گفتار او را سپرد
همانا خوش آمدش گفتار اوی — نبود آگه از زشت کردار اوی
بدو داد هوش و دل و جان پاک — پراگنده بر تارک خویش خاک
چو ابلیس دانست کو دل بداد — بر افسانه اش گشت نهار شاد
فراوان سخن گفت زیبا و نغز — جوان را ز دانش تهی بود مغز
همی گفت دارم سخنها بسی — که آن را جز از من نداند کسی
جوان گفت برگوی و چندین مپای — بیاموز ما را تو ای نیک رای
بدو گفت پیمانت خواهم نخست — پس آنگه سخن برگشایم درست
جوان ساده دل بود فرمانش کرد — چنان کو بفرمود سوگند خورد
که راز تو با کس نگویم ز بن — ز تو بشنوم هرچه گویی سخن
بدو گفت جز تو کسی در سرای — چرا باید ای نامور کدخدای
چه باید پدر چون پسر چون تو بود — یکی پندت از من بباید شنود
زمانه برین خواجهٔ سالخورد — همی دیر ماند تو اندر نورد
بگیر این سر مایه درگاه اوی — ترا زیبد اندر جهان جاه اوی
برین گفتهٔ من چو داری وفا — جهان را تو باشی همی کدخدا

چو ضحاک بشنید اندیشه کرد — ز خون پدر شد دلش پر ز درد

به ابلیس گفت این سزاوار نیست — دگرگوی کین از در کار نیست

بدو گفت اگر بگذری زین سخن — بتابی ز پیمان و سوگند من

بماند بگردنت سوگند و بند — شوی خوار و ماند پدرت ارجمند

سر مرد تازی بدام آورید — چنان شد که فرمان او برگزید

بپرسید کاین چاره با من بگو — چه رویست این را بهانه مجوی

بدو گفت من چاره سازم ترا — بخورشید سر برفرازم ترا

تو در کار خاموش می باش و بس — نباید مرا یاری از هیچ کس

چنان چون ببایدبسازم تمام — تو تیغ سخن برمکش از نیام

مر آن پادشا را در اندر سرای — یکی بوستان بود بس دلگشای

گرانمایه شبگیر برخاستی — ز بهر پرستش بیاراستی

سر و تن بشستی نهفته بباغ — پرستنده با وی نبردی چراغ

بر آن راه وارونه دیو نژند — یکی ژرف چاهی بره بر بکند

پس ابلیس بیره سر ژرف چاه — بخاشاک پوشید و بسپرد راه

سر تازیان نامور نامجوی — شب آمد سوی باغ بنهاد روی

چو آمد بنزدیک آن ژرف چاه — یکایک نگون گشت سر بخت شاه

بچاه اندر افتاد و بشکست پست — شد آن نیکدل مرد یزدان پرست

بهر نیک و بد شاهِ آزاد مرد — بفرزند بر تا زده باد سرد

همی پروریدش بناز و برنج — بدو بود شاد و بدو داد گنج

چنان بد کنش شوخ فرزند اوی — بجست از رهِ مهر پیوند اوی

بخونِ پدر گشته همداستان — ز دانا شنیدم من این داستان

که فرزند بد گر بود نرّه شیر — بخونِ پدر هم نباشد دلیر

مگر در نهانی سخن دیگرست — پژوهنده را راز با مادرست

پسر کو رها کرد رسمِ پدر — تو بیگانه خوان و مخوانش پسر

سبک مایه ضحاکِ بیدادگر — بدین چاره بگرفت گاهِ پدر

پسر بر نهاد افسرِ تازیان — بر ایشان ببخشود سود و زیان

چو ابلیس پیوسته دید آن سخن — یکی بند نو دیگر افگند بن

بدو گفت چون سوی من تافتی — ز گیتی همه کام دل یافتی

اگر همچنین نیز فرمان کنی — نه پیچی ز فرمان و پیمان کنی

جهان سر بسر پادشاهی تراست — دد و دام و مرغ و ماهی تراست

چو این گفته شد سازِ دیگر گرفت — دگرگونه چاره گزید ای شگفت

جوانی برآراست از خویشتن — سخنگوی و بینا دل و پاک تن

همیدون بضحاک بنهاد روی — نبودش بجز آفرین گفت و گوی

بدو گفت اگر شاه را در خورم — یکی نامور مرد خوالی گرم

چو بشنید ضحاک بنواختش ‌ ‌ ‌ ز بهر خورش جایگه ساختش

کلید خورش خانهٔ پادشا ‌ ‌ ‌ بدو داد دستور فرمانروا

فراوان نبود آن زمان پرورش ‌ ‌ ‌ که کمتر بد از خوردنیها خورش

پس آهرمن بدکنش رای کرد ‌ ‌ ‌ بدل کشتن جانور جای کرد

خورش زردهٔ مرغ دادش نخست ‌ ‌ ‌ بدان داشتش یک زمان تندرست

ز هر گوشت از مرغ و از چارپای ‌ ‌ ‌ خورش کرده آورد یک یک بجای

بخونش بپرورد برسان شیر ‌ ‌ ‌ بدان تا کند پادشه را دلیر

سخن هرچه گویدش فرمان کند ‌ ‌ ‌ بفرمان او دل گروگان کند

بخورد و بدو آفرین کرد سخت ‌ ‌ ‌ مزه یافت زان خورش نیکبخت

چنین گفت ابلیس نیرنگ ساز ‌ ‌ ‌ که جاوید زی شاه گردن فراز

که فردات ازین گونه سازم خورش ‌ ‌ ‌ کزو آیدت سربسر پرورش

برفت و همه شب سگالش گرفت ‌ ‌ ‌ که فردا چه سازد ز خوردن شگفت

دگر روز چون گنبد لاجورد ‌ ‌ ‌ برآورد و بنمود یاقوت زرد

خورشها ز کبک و تذرو سپید ‌ ‌ ‌ بسازید و آمد دل پرامید

شه تازیان چون بخوان دست برد ‌ ‌ ‌ سر کم خرد مهر او را سپرد

سوم روز خوان را به مرغ و بره ‌ ‌ ‌ بیاراستش گونه گون یکسره

بروز چهارم چو بنهاد خوان ‌ ‌ ‌ خورش ساخت از پشت گاو جوان

بدو اندرون زعفران و گلاب — همان سال خورده می و مشک ناب

چو ضحاک دست اندر آورد و خورد — شگفت آمدش زان هشیوار مرد

بدو گفت بنگر که تا آرزوی — چه خواهی بخواه از من ای نیکخوی

خورشگر بدو گفت کای پادشا — همیشه بزی شاد و فرمان روا

مرا دل سراسر پر از مهر تست — همه توشهٔ جانم از چهر تست

یکی حاجتستم به نزدیک شاه — وگرچه مرا نیست آن پایگاه

که فرمان دهد تا سر کتف اوی — ببوسم بمالم برو چشم و روی

چو ضحاک بشنید گفتار اوی — نهانی ندانست بازار اوی

بدو گفت دادم من این کام تو — بلندی بگیرد دگر نام تو

چو بوسید شد بر زمین ناپدید — کس اندر جهان این شگفتی ندید

دو مار سیه از دو کتفش برست — غمین گشت و از هر سوی چاره جست

سرانجام ببرید از هر دو کفت — سزد گر بمانی ازین در شگفت

چو شاخ درخت آن دو مار سیاه — برآمد دگر باره از کفت شاه

پزشکان فرزانه گرد آمدند — همه یک بیک داستانها زدند

ز هر گونه نیرنگها ساختند — مر آن درد را چاره نشناختند

بسان پزشکی پس ابلیس تفت — بفرزانگی نزد ضحاک رفت

بدو گفت کین بودنی کار بود — بمان تا چه گردد نباید درود

خورش ساز و آرام شان درخورد   نشاید جزین چاره نیز کرد

بجز مغز مردم مده شان خورش   مگر خود بمیرند ازین پرورش

دوای تو جز مغز آدم چو نیست   برین درد درمان ببایدگریست

بروزی دو کس بایدت کشت زود   پس از مغز شان بباید درود

سر بُرده دیوان ازین جستجوی   چه جست و چه دید اندرین گفتگوی

مگر تا یکی چاره سازد نهان   که پردخته ماند ز مردم جهان

تباه شدنِ روزگارِ جمشید از دستِ ضحاک

از آن پس برآمد ز ایران خروش   پدید آمد از هر سوی جنگ و جوش

سیه گشت رخشنده روز سپید   گسستند پیوند از جمشید

برو تیره شد فرهٔ ایزدی   بکژی گرایید و نابخردی

پدید آمد از هر سوی خسروی   یکی نامجوی ز هر پهلوی

سپه کرده و جنگ را ساخته   دل از مهر جمشید پرداخته

یکایک ز ایران برآمد سپاه   سوی تازیان برگرفتند راه

شنیدند کانجا یکی مهتر است   پر از هول آن اژدها پیکر است

سواران ایران همه شاه جوی   نهادند یکسر به ضحاک روی

بشاهی برو آفرین خواندند   ورا شاه ایران زمین خواندند

کی اژدهافش بیامد چو باد — بایران زمین تاج بر سر نهاد

از ایران و از تازیان لشکری — گزین کرد گردان هر کشوری

سوی تخت جمشید بنهاد روی — چو انگشتری کرد گیتی بروی

چو جمشید را بخت شد کندرو — بتنگ آوریدش جهاندار نو

برفت و بدو داد تخت و کلاه — بزرگی و دیهیم و گنج و سپاه

نهان گشت و گیتی برو شد سیاه — سپردش بضحاک تخت و کلاه

چو صد سالش اندر جهان کس ندید — ز چشم همه مردمان ناپدید

صدم سال روزی بدریای چین — پدید آمد آن شاه ناپاک دین

چو ضحاکش آورد ناگه بچنگ — یکایک ندادش زمانی درنگ

باره مر او را بدو نیم کرد — جهان را ازو پاک و بی بیم کرد

نهان بود چند از دم اژدها — بفرجام هم زو نیامد رها

شد آن تخت شاهی و آن دستگاه — زمانه ربودش چو بیجاده کاه

ازو پیش بر تخت شاهی که بود — ازان رنج بردن چه آمدش سود

گذشته برو سالیان هفتصد — پدید آوریده همه نیک و بد

چه باید همی زندگانی دراز — که گیتی نخواهد گشادنت راز

همی پروراندت با شهد و نوش — جز آواز نرمت نیاید بگوش

یکایک چو گوئی که گسترد مهر — نخواهد نمودن به بد نیز چهر

همه شاد باشی و شادی بود — همه راز دل برگشادی بود

یکی نغز بازی برون آورد — بدلت اندر از درد و خون آورد

چنین ست گیهان ناپایدار — تو در وی بجز تخم نیکی مکار

دلم سیر شد زین سرای سپنج — خدایا مرا زود برهان ز رنج

بوستان

باب اوّل

در عدل و رای و تدبیر جهان داری

نگنجد کرمهای حق در قیاس — چه خدمت گذارد زبانِ سپاس

خدایا تو این شاهِ درویش دوست — که آسایشِ خلق در ظلّ اوست

بسی بر سرِ خلق پاینده دار — بتوفیقِ طاعت دلش زنده دار

برومند دارش درختِ امید — سرش سبز و رویش برحمت سفید

براهِ تکلّف مرو سعدیا — اگر صدق داری بیار و بیا

تو منزل شناسی و شه راه رو — تو حق گوی و خسرو حقایق شنو

چه حاجت که نه کرسی آسمان — نهی زیرِ پای قزل ارسلان

مگو پای عزت بر افلاک نه — بگو روی اخلاص بر خاک نه
بطاعت بنه چهره بر آستان — که این است سر جادهٔ راستان
اگر بنده‌ سر برین در بنه — کلاهِ خداوندی از سر بنه
چو طاعت کنی لبس شاهی مپوش — چو درویشِ مخلص برآور خروش
که پروردگارا توانگر توئی — توانای درویش پرور توئی
نه کشور خدایم نه فرمان دهم — یکی از گدایانِ این درگهم
چه بر خیزد از دست و کردارِ من — مگر دستِ لطفت شود یارِ من
تو بر خیر و نیکی دهم دسترس — وگرنه چه خیر آید از من بکس
دعا کن بشب چون گدایان بسوز — اگر میکنی پادشاهی بروز
کمر بسته گردن کشان بر درت — تو بر آستانِ عبادت سرت
زهی بندگان را خداوندگار — خداوند را بندهٔ حق گزار

حکایت

یکی دیدم از عرصهٔ رودبار — که پیش آمدم بر پلنگی سوار
چنان هول زان حال بر من نشست — که ترسیدنم پای رفتن ببست
تبسم کنان دست بر لب گرفت — که سعدی مدار آنچه آید شگفت
تو هم گردن از حکمِ داور مپیچ — که گردن نپیچد ز حکمِ تو هیچ

چو خسرو بضعفان داور بود — خدایش نگهبان و یاور بود
محال است چون دوست دارد ترا — که در دست دشمن گذارد ترا
ره این است رو از حقیقت متاب — بنه گام و کامی که خواهی بیاب
نصیحت کسی سودمند آیدش — که گفتار سعدی پسند آیدش

پند دادن کسری هرمز را

شنیدم که در وقت نزع روان — بهرمز چنین گفت نوشیروان
که خاطر نگهدار درویش باش — نه در بند آسایش خویش باش
نیاساید اندر دیار تو کس — چو آسایش خویش خواهی و بس
نیاید بنزدیک دانا پسند — شبان خفته و گرگ در گوسفند
برو پاس درویش محتاج دار — که شاه از رعیت بود تاجدار
رعیت چو بیخند و سلطان درخت — درخت ای پسر باشد از بیخ سخت
مکن تا توانی دل خلق ریش — وگر میکنی میکنی بیخ خویش
اگر جاده بایدت مستقیم — ره پارسایان امیدست و بیم
گزند کسانش نیاید پسند — که ترسد که در ملکش آید گزند
وگر در سرشت وی این خوی نیست — در آن کشور آسودگی بوی نیست
اگر پای بندی رضا پیش گیر — وگر یکسواره سر خویش گیر

فراخی در آن مرز و کشور مخواه ‏ ‏ ‏ که دل تنگ بینی رعیت ز شاه

ز مستکبران دلاور بترس ‏ ‏ ‏ ازان کو نترسد ز داور بترس

دگر کشور آباد بیند بخواب ‏ ‏ ‏ که دارد دل اهل کشور خراب

خرابی و بدنامی آید ز جور ‏ ‏ ‏ بزرگان رسند این سخن را بغور

رعیت نشاید به بیداد کشت ‏ ‏ ‏ که مر سلطنت را پناهند و پشت

مراعات دهقان کن از بهر خویش ‏ ‏ ‏ که مزدور خوشدل کند کار بیش

مروت نباشد بدی با کسی ‏ ‏ ‏ کز و نیکوئی دیده باشی بسی

پند دادن خسرو شیرویه را

شنیدم که خسرو بشیرویه گفت ‏ ‏ ‏ دران دم که چشمش ز دیدن بخفت

بران باش تا هرچه نیت کنی ‏ ‏ ‏ نظر در صلاح رعیت کنی

مپیچ اے پسر گردن از عقل و رای ‏ ‏ ‏ که مردم ز دستت نه پیچند پاے

گریزد رعیت ز بیدادگر ‏ ‏ ‏ کند نام زشتش بگیتی سمر

بسے برنیاید که بنیاد خود ‏ ‏ ‏ بکند آنکه بنهاد بنیاد بد

خرابی کند شیر و شمشیر زن ‏ ‏ ‏ نه چندانکه دود دل طفل و زن

چراغے که بیوه زنے برفروخت ‏ ‏ ‏ بسے دیده باشی که شهرے بسوخت

وزان بهره ور تر در آفاق کیست ‏ ‏ ‏ که در ملک رانی بانصاف زیست

چو نوبت رسد زین جهان غربتش ‌‌ ترحم فرستند بر تربتش

بد و نیک مردم چو می‌بگذرند ‌‌ همان به که نامت به نیکی برند

خدا ترس را بر رعیت گمار ‌‌ که معمار ملک است پرهیزگار

بداندیش تست آن و خونخوار خلق ‌‌ که نفع تو جوید در آزار خلق

ریاست بدست کسانی خطاست ‌‌ که از دستشان دستها بر خداست

نکوکار پرور نبیند بدی ‌‌ چو بد پروری خصم جان خودی

مکافات دشمن بمالش مکن ‌‌ که بیخش بر آورد باید ز بن

مکن صبر بر عامل ظلم دوست ‌‌ چه از فربهی بایدش کند پوست

سر گرگ باید هم اول برید ‌‌ نه چون گوسفندان مردم درید

حکایت

چه خوش گفت بازارگان اسیر ‌‌ چو گردش گرفتند دزدان به تیر

چه مردانگی آید از رهزنان ‌‌ چه مردان لشکر چه خیل زنان

شهنشه که بازارگان را بخست ‌‌ در خیر بر شهر و لشکر ببست

کے آں جا دگر هوشمندان روند ‌‌ چو آوازه رسم بد بشنوند

نکو بایدت نام و نیکی قبول ‌‌ نکو دار بازارگان و رسول

بزرگان مسافر بجان پرورند ‌‌ که نام نکوئی بعالم برند

تبه گردد آن مملکت عنقریب — کز او خاطر آزرده آید غریب
غریب آشنا باش و سیاح دوست — که سیاح جلاب نام نکوست
نکو دار ضیف و مسافر عزیز — وز آسیبشان بر حذر باش نیز
ز بیگانه پرهیز کردن نکوست — که دشمن توان بود در زی دوست
قدیمان خود را بیفزای قدر — که هرگز نیاید ز پرورده غدر
چو خدمتگزاریت گردد کهن — حق سالیانش فرامش مکن
گر او را هرم دست خدمت ببست — ترا بر کرم همچنان دست هست

حکایت

شنیدم که شاپور دم درکشید — چو خسرو برآمش قلم درکشید
چو شد حالش از بینوایی تباه — نبشت این حکایت به نزدیک شاه
که ای شاه آفاق گستر به عدل — اگر من نماندم تو باقی بفضل
چو بذل تو کردم جوانی خویش — بهنگام پیری مرانم ز پیش
غریبی که پرفتنه باشد سرش — میازار و بیرون کن از کشورش
تو گر خشم بر وی نرانی رواست — که خود خوی بد دشمنش در قفاست
دگر پارسی باشدش زاد و بوم — به صنعاش مفرست و سقلاب و روم
هم آنجا امانش مده تا به چاشت — نشاید بلا بر دگر کس گماشت

که گویند برگشته باد آن زمین — کزو مردم آیند بیرون چنین

عمل گر دهی مرد منعم شناس — که مفلس ندارد ز سلطان هراس

چو مفلس فرو برد گردن بدوش — ازو بر نیاید دگر جز خروش

چو مشرف دو دست از امانت بداشت — بباید برو ناظری برگماشت

ورا او نیز درساخت با خاطرش — ز مشرف عمل برکن و ناظرش

خدا ترس باید امانت گزار — امین کز تو ترسد امینش مدار

بیفشان و بشمار و عاقل نشین — که از صد یکی را نبینی امین

دو همجنس دیرینه را هم قلم — نباید فرستاد یک جا بهم

چه دانی که همدست گردند و یار — یکی دزد باشد یکی پرده دار

چو دزدان ز هم باک دارند و بیم — رود در میان کاروانی سلیم

یکی را که معزول کردی ز جاه — چو چندی برآید ببخشش گناه

برآوردن کام امیدوار — به از قید بندی شکستن هزار

نویسنده را گر ستون عمل — بیفتد نبُرّد طناب امل

بفرمانبران بر شه دادگر — پدروار خشم آورد بر پسر

گهش میزند تا شود دردناک — گهی میکند آبش از دیده پاک

چو نرمی کنی خصم گردد دلیر — وگر خشم گیری شوند از تو سیر

درشتی و نرمی بهم در به است — چو رگ زن که جراح و مرهم نه است

جوانمرد و خوش خلق و بخشنده باش / چو حق بر تو پاشد تو بر خلق پاش
چو یاد آیدت عهد شاهان پیش / همین نقش برخوان پس از عهد خویش
نیامد کس اندر جهان کو بماند / مگر آن کزو نام نیکی بماند
نمرد آنکه ماند پس از وی بجای / پل و خانی و خوان و مهمان سرای
هر آن کو نماند از پسش یادگار / درخت وجودش نیاورد بار
وگر رفت و آثار خیرش نماند / نشاید پس مرگش الحمد خواند
چو خواهی که نامت بود در جهان / مکن نام نیک بزرگان نهان
همین کام و ناز و طرب داشتند / بآخر برفتند و بگذاشتند
یکی نام نیکو ببرد از جهان / یکی رسم بد ماند ازو جاودان
بسمع رضا مشنو ایذای کس / وگر گفته آید بغورش برس
گنهکار را عذر نسیان بنه / چو زنهار خواهند زنهار ده
گر آید گنهکاری اندر پناه / نه شرطست کشتن باول گناه
چو باری بگفتند و نشنید پند / دگر گوشمالش بزندان و بند
وگر پند و بندش نیاید بکار / درخت خبیثست بیخش برآر
چو خشم آیدت بر گناه کسی / تأمل کنش در عقوبت بسی
که سهلست لعل بدخشان شکست / شکسته نشاید دگر باره بست

گفتار

نه بی حکم شرع آب خوردن خطاست / وگر خون بفتوی بریزی رواست
اگر شرع فتوی دهد بر هلاک / الا تا نداری ز کشتنش باک
وگر دانی اندر تبارش کسان / بر ایشان ببخشای و راحت رسان
گنه بود مرد ستمکاره را / چه تاوان زن و طفل بیچاره را
تنت زورمند است و لشکر گران / ولیکن در اقلیم دشمن مران
که وی بر حصاری گریزد بلند / رسد کشور بیگنه را گزند
نظر کن در احوال زندانیان / که ممکن بود بیگنه در میان
چو بازارگان در دیارت بمرد / بمالش خساست بود دست برد
کزان پس که بر وی بگریند زار / بهم باز گویند خویش و تبار
که مسکین در اقلیم غربت بمرد / متاعی کزو ماند ظالم ببرد
بیندیش ازان طفلک بی پدر / وز آه دل دردمندش حذر
بسا نام نیکوی پنجاه سال / که یک نام زشتش کند پایمال
پسندیده کاران جاوید نام / تطاول نکردند بر مال عام
بر آفاق گر سر بسر پادشاست / چو مال از توانگر ستاند گداست
بمرد از تهیدستی آزاد مرد / ز پهلوی مسکین شکم پر نکرد

حکایت

شنیدم که فرماندهی دادگر ‌ ‌ ‌ قبا داشتی هر دو روی آستر

یکی گفتش ای خسرو نیک روز ‌ ‌ ‌ قبای ز دیبای چینی بدوز

بگفت این قدر ستر و آسایش ست ‌ ‌ ‌ وزین بگذری زیب و آرایش ست

نه از بهر آن می ستانم خراج ‌ ‌ ‌ که زینت کنم بر خود و تخت و تاج

چو همچون زنان حله در تن کنم ‌ ‌ ‌ بمردی کجا دفع دشمن کنم

مرا هم ز صد گونه آز و هواست ‌ ‌ ‌ ولیکن خزینه نه تنها مراست

خزاین پر از بهر لشکر بود ‌ ‌ ‌ نه از بهر آیین و زیور بود

سپاهی که خوشدل نباشد ز شاه ‌ ‌ ‌ ندارد حدود ولایت نگاه

چو دشمن خر روستایی برد ‌ ‌ ‌ ملک باج و ده یک چرا می خورد

مخالف خرش برد و سلطان خراج ‌ ‌ ‌ چه اقبال بینی در آن تخت و تاج

مروت نباشد بر افتاده زور ‌ ‌ ‌ برد مرغ دون دانه از پیش مور

رعیت درخت ست اگر پروری ‌ ‌ ‌ بکام دل دوستان برخوری

به بیرحمی از بیخ و بارش مکن ‌ ‌ ‌ که نادان کند حیف بر خویشتن

کسان برخورند از جوانی و بخت ‌ ‌ ‌ که بر زیردستان نگیرند سخت

اگر زیردستی درآید ز پای ‌ ‌ ‌ حذر کن ز نالیدنش بر خدای

چو شاید گرفتن بنرمی دیار ‌ ‌ ‌ به پیکار خون از مشامی میار

بمردی که ملک سراسر زمین　　نیرزد که خونی چکد بر زمین

حکایت

شنیدم که جمشید فرخ سرشت　　بسر چشمه بر بسنگی نوشت

برین چشمه چون ما بسی دم زدند　　برفتند چون چشم بر هم زدند

گرفتیم عالم بمردی و زور　　ولیکن نبردیم با خود بگور

چو بر دشمنی باشدت دسترس　　مرنجانش کو را همین غصه بس

عدو زنده سرگشته پیرامنت　　به از خون او کشته در گردنت

حکایت

شنیدم که دارای فرخ تبار　　ز لشکر جدا ماند روز شکار

دوان آمدش گله بانی به پیش　　شهنشه برآورد تخلق ز کیش

بصحرا در از دشمنان دار باک　　که در خانه باشد گل از خار پاک

برآورد چوپان بدل خروش　　که دشمن نیم در هلاکم مکوش

من آنم که اسپان شه پرورم　　بخدمت درین مرغزار آورم

ملک را دل رفته آمد بجای　　بخندید و گفت ای نکوهیده رای

ترا یاوری کرد فرخ سروش　　وگرنه زه آورده بودم بگوش

نگهبان مرعی بخت بد گفت — نصیحت ز یاران نشاید نهفت

نه تدبیر محمود رای نکوست — که دشمن نداند شهنشه ز دوست

چنان است در مهتری شرط زیست — که هر کهتری را بدانی که کیست

مرا بارها در حضر دیده — ز خیل و چرا گاه پرسیده

کنونت بمهر آمدم پیش باز — نمیدانیم از بداندیش باز

توانم من ای نامور شهریار — که اسپی برون آرم از صد هزار

مرا گله بانی بعقل است و رای — تو هم گله خویش داری بپای

در آن داره ملک از خلل غم بود — که تدبیر شاه از شبان کم بود

گفتار

تو کی بشنوی ناله دادخواه — بکیوان برت کله خوابگاه

چنان خسپ کاید فغانت بگوش — اگر دادخواهی برآرد خروش

که نالد ز ظالم که در دور تست — که هر جور کو میکند جور تست

نه سگ دامن کاروانی درید — که دهقان نادان که سگ پرورید

دلیر آمدی سعدیا در سخن — چو تیغی بدستست فتحی بکن

بگو آنچه دانی که حق گفته به — نه رشوت ستانی و نه عشوه ده

زبان بند و دفتر ز حکمت بشوی — طمع بگسل و هر چه خواهی بگوی

حکایت

خبر یافت گردن‌کشی در عراق	که می‌گفت مسکینی از زیر طاق

تو هم بر دری هستی امیدوار	پس امید بر در نشینان برآر

دل دردمندان برآور ز بند	که هرگز نباشد دلت دردمند

پریشانی خاطر دادخواه	براندازد از مملکت پادشاه

تو خفته خنک در حرم نیمروز	غریب از برون گو بگرما بسوز

ستاننده داد آن کس خداست	که نتواند از پادشه دادخواست

حکایت

یکی از بزرگان اهل تمیز	حکایت کند ز ابن عبدالعزیز

که بودش نگینی بر انگشتری	فرومانده در قیمتش جوهری

بشب گفتی آن جرم گیتی فروز	دری بود در روشنائی چو روز

قضا را درآمد یکی خشک‌سال	که شد بدر سیمای مردم هلال

چو در مردم آرام و قوت ندید	خود آسوده بودن مروت ندید

چو بیند کسی زهر در کام خلق	کیش بگذرد آب نوشین بحلق

بفرمود و بفروختندش بسیم	که رحم آمدش بر غریب و یتیم

بیک هفته نقدش بتاراج داد / بدرویش و مسکین و محتاج داد

بریدند بروی ملامت کنان / که دیگر بدستت نیاید چنان

شنیدم که میگفت و باران دمع / بعارض فرو میدویدش چو شمع

گزیرست سرمایه بر شهریار / دل شهری از ناتوانی فگار

مرا شاید انگشتری بی نگین / نشاید دل خلقی اندوهگین

خنک آنکه آسایش مرد و زن / گزیند بر آسایش خویشتن

نکردند رغبت هنر پروران / بشادی خویش از غم دیگران

اگر خوش بخسپد ملک بر سریر / نه پندارم آسوده خسپد فقیر

وگر زنده دارد شب دیر باز / بخسپند مردم بآرام و ناز

بحمد الله این سیرت و راه راست / اتابک ابوبکر بن سعد راست

حکایت

در اخبار شاهان پیشینه هست / که چون تکله بر تخت زنگی نشست

بدورانش از کس نیازرد کس / سبق برد اگر خود همین بود و بس

چنین گفت یکره بصاحبدلے / که عمرم بسر رفت بیحاصلے

چو می بگذرد ملک و جاه و سریر / نبرد از جهان دولت الا فقیر

بخواهم بکنج عبادت نشست / که دریابم این پنج روزی که هست

چو بشنید دانای روشن نفس ‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌‌— به تندی برآشفت کای تکله بس

طریقت بجز خدمت خلق نیست — به تسبیح و سجاده و دلق نیست

تو بر تخت سلطانی خویش باش — باخلاق پاکیزه درویش باش

بصدق و ارادت میان بسته دار — ز طامات و دعوی زبان بسته دار

قدم باید اندر طریقت نه دم — که اصلی ندارد دم بی قدم

بزرگان که نقد صفا داشتند — چنین خرقه زیر قبا داشتند

حکایت

شنیدم که بگریست سلطان روم — بر نیک مردی ز اهل علوم

که پایابم از دست دشمن نماند — جز این قلعه و شهر با من نماند

بسی جهد کردم که فرزند من — پس از من بود سرور انجمن

کنون دشمن بدگهر دست یافت — سر دست مردی و جهدم بتافت

چه تدبیر سازم چه چاره کنم — که از غم بفرسود جان در تنم

برآشفت دانا که این گریه چیست — برین عقل و همت بباید گریست

ولایت چه باشد غم خویش خور — که از عمر بهتر شد و بیشتر

ترا این قدر تا بمانی بس است — چو رفتی جهان جای دیگر کس است

اگر هوشمندست اگر بی خرد — غم او مخور کو غم خود خورد

مشقت نیرزد جهان داشتن   گرفتن بشمشیر و بگذاشتن

تو تدبیر خود کن که آن پر خرد   که بعد از باشد غم خود خورد

بدین پنج روزه اقامت مناز   باندیشه تدبیر رفتن بساز

کرا دانی از خسروان عجم   که کردند بر زیردستان ستم

که در تخت و ملکش نیامد زوال   بماند بجز ملک ایزد تعال

کرا جاودان ماندن امید نیست   که گیتی همین جای جاوید نیست

کرا سیم و زر ماند و گنج و مال   پس از وی بچندی شود پایمال

وزان کس که خیری بماند روان   دمادم رسد رحمتش بر روان

بزرگی کزو نام نیکو نماند   توان گفت با اهل دل کو نماند

الا تا درخت کرم پروری   که بیشک بر کامرانی خوری

کرم کن که فردا که دیوان نهند   منازل بمقدار احسان دهند

یکی را که سعی قدم بیشتر   بدرگاه حق منزلت بیشتر

یکی باز پس خائن و شرمسار   بپوشد همی مرد ناکرده کار

بهل تا بدندان گزد پشت دست   تنوری چنین گرم و نان در نبست

بدانی گه غله برداشتن   که سستی بود تخم ناکاشتن

حکایت

خدا دوستی نامی در اقصای شام   گرفت از جهان کنج غاری مقام

بجا بینش در آن کنج تاریک جای — بگنج قناعت فرو رفته پای

بزرگان نهادند سر بر درش — که درهی نیاید بدریوزه باشد زرش

تمنا کند عارف پاکباز — بدریوزه از خویشتن ترک آز

چو هر ساعتش نفس گوید بده — بخواری بگرداندش ده بده

در آن مرز کاین پیر هشیار بود — یکی مرزبان ستمگار بود

که هر ناتوان را که دریافتی — بسرپنجگی پنجه برتافتی

جهان سوز و بی‌رحمت و خیره‌کش — ز تلخیش روی جهانی ترش

گروهی برفتند از آن ظلم و عار — ببردند نام بدش در دیار

گروهی بماندند مسکین و ریش — پس چرخ نفرین گرفتند پیش

ید ظلم جایی که گردد دراز — نبینی لب مردم از خنده باز

بدیدار شیخ آمدی گاه گاه — خدادوست در وی نکردی نگاه

ملک نوبتی گفتش ای نیکبخت — بنفرت ز من در مکش روی سخت

مرا با تو دانی سر دوستیست — ترا دشمنی با من از بهر چیست

گرفتم که سالار کشور نیم — بعزت ز درویش کمتر نیم

نگویم فضیلت نهم بر کسی — چنان باش با من که با هر کسی

شنید این سخن عابد هوشیار — برآشفت و گفت ای ملک هوش دار

وجودت پریشانی خلق از اوست — ندارم پریشانی خلق دوست

تو با دوستداران من دشمنی — نپندارمت دوستدار منی
گر افتد همی دوستی با منت — مگر آن که دارد خدا دشمنت
خدا دوست را گر بدرند پوست — نخواهد شدن دشمن دوست دوست
عجب دارم از خواب آن سنگدل — که شهری بخسپند از و تنگدل
الا گر هنر داری و عقل و هوش — بفضل و ترحم میان بند و گوش

گفتار

مها زورمندی مکن بر کهان — که بر یک نمط می نماند جهان
سر پنجهٔ ناتوان بر مپیچ — که گر دست یابد بر آید بهیچ
مبر گفتمت پای مردم ز جای — که عاجز شوی گر در آئی ز پای
دل دوستان جمع بهتر که گنج — خزینه تهی به که مردم برنج
مینداز در پای کار کسی — که افتد که در پایش افتی بسی
تحمل کن ای ناتوان از قوی — که روزی توانا تر از وی شوی
بهمت بر آر از ستیزنده شور — که بازوی همت به از دست زور
لب خشک مظلوم را گو بخند — که دندان ظالم بخواهند کند
ببانگ دهل خواجه بیدار گشت — چه داند شب پاسبان چون گذشت
خورد کاروانی غم بار خویش — نسوزد دلش بر خر پشت ریش

گرفتم کز افتادگان نیستی   چو افتاده بینی چرا نایستی
به نسبت بگویم یکی سرگذشت   که سستی بود زین سخن درگذشت

حکایت

چنان قحط سالی شد اندر دمشق   که یاران فراموش کردند عشق
چنان آسمان بر زمین شد بخیل   که لب تر نکردند زرع و نخیل
بخوشید سرچشمه‌های قدیم   نماند آب جز آب چشم یتیم
نبودی بجز آه بیوه زنی   اگر بر شدی دودی از روزنی
چو درویش بی برگ دیدم درخت   قوی بازوان سست و درمانده سخت
نه بر کوه سبزی نه در باغ شخ   ملخ بوستان خورد و مردم ملخ
در آن حال پیش آمدم دوستی   از او مانده بر استخوان پوستی
شگفت آمدم کو قوی حال بود   خداوند جاه و زر و مال بود
بدو گفتم ای یار پاکیزه خوی   چه درماندگی پیشت آمد بگوی
بغرید بر من که عقلت کجاست   چو دانی و پرسی سؤالت خطاست
نبینی که سختی بغایت رسید   مشقت بحد نهایت رسید
نه باران همی آید از آسمان   نه بر می‌رود دود فریاد خوان
بدو گفتم آخر ترا باک نیست   کشد زهر جائی که تریاک نیست

گر از نیستی دیگری شد هلاک — ترا هست بط را ز طوفان چه باک

نگه کرد رنجیده در من فقیه — نگه کردن عالم اندر سفیه

که مرد ار چه بر ساحل است ای رفیق — نیاساید و دوستانش غریق

من از بی‌نوایی نیم روی زرد — غم بی‌نوایان دلم خسته کرد

نخواهد که بیند خردمند ریش — نه بر عضو مردم نه بر عضو خویش

بحمد الله ار چه ز ریش ایمنم — چو ریشی ببینم بلرزد تنم

منغص بود عیش آن تندرست — که باشد به پهلوی بیمار سست

چو بینم که درویش مسکین نخورد — بکام اندرم لقمه زهرست و درد

یکی را بزندان برند دوستان — کجا ماندش عیش در بوستان

حکایت

شبی دود خلق آتشی برفروخت — شنیدم که بغداد نیمی بسوخت

یکی شکر گفت اندران خاک و دود — که دکان ما را گزندی نبود

جهاندیده گفتش ای بوالهوس — ترا خود غم خویشتن بود و بس

پسندی که شهری بسوزد بنار — وگرچه سرایت بود بر کنار

بجز سنگدل کی کند معده تنگ — چو بیند کسان بر شکم بسته سنگ

توانگر خود آن لقمه چون می‌خورد — چو بیند که درویش خون میخورد

نگو تندرست رنجور دار | که می پیچد از غصه رنجوروار

خنک دل چو یاران بمنزل رسند | نخسپد که واماندگان از پس اند

دل پادشاهان شود بارکش | چو بینند در گل خر خارکش

اگر در سرای سعادت کس است | ز گفتار سعدیش حرفی بس است

همینت پسندست اگر بشنوی | اگر خار کاری سمن ندروی

گفتار

خبر داری از خسروان عجم | که کردند بر زیردستان ستم

نه آن شوکت و پادشائی بماند | نه آن ظلم بر روستائی بماند

خطا بین که بر دست ظالم برفت | جهان ماند و او با مظالم برفت

خنک روز محشر تن دادگر | که در سایهٔ عرش دارد مقر

بقومی که نیکی پسندد خدای | دهد خسروی عادل نیکرای

چو خواهد که ویران شود عالمی | کند ملک در پنجهٔ ظالمی

سگالند از و نیکمردان حذر | که خشم خدایست بیدادگر

بزرگی ازو دان و منت شناس | که زائل شود نعمت ناسپاس

نه خود خوانده در کتاب مجید | که در شکر نعمت سود و مزید

اگر شکر کردی برین ملک و مال | بمالی و ملکی رسی بی زوال

دگر جور در پادشاهی کنی — پس از پادشاهی گدائی کنی
حرامست بر پادشه خواب خوش — چو باشد ضعیف از قوی بارکش
میازار عامی بیک خردله — که سلطان شبانست و عامی گله
چو پرخاش بیند و بیداد ازو — شبان نیست گرگست فریاد ازو
بد انجام رفت و بد اندیشه کرد — که با زیردستان جفا پیشه کرد
نخواهی که نفرین کنند از پست — نکوباش تا بد نگوید کست

حکایت

شنیدم که در مرزی از باختر — برادر دو بودند از یک پدر
سپهدار و گردنکش و پیلتن — نکوروی و دانا و شمشیرزن
پدر هر دو را سهمگین مرد یافت — طلبگار جولان و ناورد یافت
برفت آن زمین را دو قسمت نهاد — بهر یک پسر زان نصیبی بداد
مبادا که بر یکدگر سرکشند — بپیکار شمشیر کین برکشند
پدر بعد از آن روزگاری شمرد — بجان آفرین جان شیرین سپرد
اجل بگسلاندش طناب امل — وفاتش فرو بست دست عمل
مقرر شد آن مملکت بر دو شاه — که بیحد و مر بود گنج و سپاه
بحکم نظر در به افتاد خویش — گرفتند هر یک یکی راه پیش

یکی عدل تا نام نیکو برد | یکی ظلم تا مال گرد آورد
یکی عاطفت سیرت خویش کرد | درم داد و تیمار درویش خورد
بنا کرد و نان داد و لشکر نواخت | شب از بهر درویش شبخانه ساخت
خزاین تهی کرد و پر کرد جیش | چنان کز خلایق به هنگام عیش
بگردون شدی بانگ شادی چو رعد | چو شیراز در عهد بوبکر سعد
خدیو خردمند فرخ نهاد | که شاخ امیدش برومند باد
حکایت شنو کودک نامجوی | پسندیده پی بود و فرخنده خوی
ملازم بدلداری خاص و عام | ثناگوی حق بامدادان و شام
در آن ملک قارون برفتی دلیر | که شه دادگر بود و درویش سیر
نیامد در ایام او بر دلی | نگویم که خاری که برگ گلی
سر آمد بتایید ملک از سران | نهادند سر بر خطش سروران
دگر خواست کافزون کند تخت و تاج | بیفزود بر مرد دهقان خراج
طمع کرد در مال بازارگان | بلا ریخت بر جان بیچارگان
نگویم که بدخواه درویش بود | حقیقت که او دشمن خویش بود
بامید بیشی نداد و نخورد | خردمند داند که ناخوب کرد
که تا جمع کرد آن زر از گربزی | پراکنده شد لشکر از عاجزی
شنیدند بازارگانان خبر | که ظلم است در بوم آن بی‌هنر

به بیداد از آن جا خرید و فروخت · زراعت نیامد رعیت بسوخت

چو اقبالش از دوستی سر بتافت · بناکام دشمن بر او دست یافت

ستیز فلک بیخ و بارش بکند · سم اسپ دشمن دیارش بکند

وفا در که جوید چو پیمان گسیخت · خراج از که خواهد چو دهقان گریخت

چه نیکی طمع دارد آن بی‌صفا · که باشد دعای بدش در قفا

چو بختش نگون بود در کاف کن · نکرد آنچه نیکانش گفتند کن

چه گفتند نیکان بر آن نیک مرد · تو برخور که بیدادگر برنخورد

گمانش خطا بود و تدبیر سست · که در عدل بود آنچه در ظلم جست

حکایت

یکی بر سر شاخ و بن می‌برید · خداوند بستان نگه کرد و دید

بگفتا گر این مرد بد می‌کند · نه با من که با نفس خود می‌کند

نصیحت بجایست اگر بشنوی · ضعیفان میفکن بکتف قوی

که فردا بداور بود خسروی · گدایی که پیشت نیرزد جوی

چو خواهی که فردا بوی مهتری · مکن دشمن خویشتن کهتری

که چون بگذرد بر تو این سلطنت · بگیرد بکین آن گدا دامنت

مکن پنجه از ناتوان بدار · که گر بفگند تو شوی شرمسار

که زشتست در چشم آزادگان | بیفتادن از دستِ افتادگان
بزرگانِ روشندلِ نیکبخت | بفرزانگی تاج بردند و تخت
بدنبالهٔ راستان کج مرو | دگر راست خواهی ز سعدی شنو

صفتِ جمعیتِ اوقاتِ درویشِ راضی

مگو جاهے از سلطنت بیش نیست | که ایمن تر از ملکِ درویش نیست
سبکبار مردم سبکتر روند | حق این است و صاحبدلان بشنوند
تهیدست تشویش نانے خورد | ملک ہم بقدرِ جہانے خورد
گدارا چو حاصل شود نانِ شام | چنان خوش بخسپد که سلطانِ شام
غم و شادمانی بسر میرود | بمرگ این دو از سر بدر میرود
چه آن را که بر سر نهادند تاج | چه آن را که بر گردن آمد خراج
اگر سرفرازے بکیوان برست | دگر تنگدستے بزندان درست
در آن دم کاجل بر سرِ ہر دو تاخت | نمی شاید از یکدگرشان شناخت

حکایت

شنیدم که یکبار در دجله | سخن گفت با عابدے کلّہ
که من فرِّ فرماندہی داشتم | بسر بر کلاہِ مہی داشتم

سپهرم مدد کرد و نصرت وفاق | گرفتم به بازوی دولت عراق
طمع کرده بودم که کرمان خورم | که ناگه بخوردند کرمان سرم
بکن پنبهٔ غفلت از گوش هوش | که از مردگان پندت آید بگوش

در معنی نکوکاری و بدکاری و عاقبت آن

نکوکار مردم نباشد بدش | نورزد کسی بد که نیک آیدش
شر انگیز هم بر سر شر رود | چو کژدم که با خانه کمتر رود
اگر نفع کس در نهاد تو نیست | چنین جوهر و سنگ خارا یکیست
غلط گفتم ای یار شایسته خوی | که نفعست در آهن و سنگ و روی
چنین آدمی مرده به ننگ را | که بر وی فضیلت بود سنگ را
نه هر آدمی زاده از دد به است | که دد ز آدمی زادهٔ بد به است
به است از دد انسان صاحب خرد | نه انسان که در مردم افتد چو دد
چو انسان نداند بجز خورد و خواب | کدامش فضیلت بود بر دواب
سوار نگون بخت بی راه رو | پیاده برد زو برفتن گرو
کسی دانهٔ نیک مردی نکاشت | کزو خرمن کام دل برنداشت
نه هرگز شنیدیم در عمر خویش | که بدمرد را نیکی آمد به پیش

حکایت

گزیری بچاهی در افتاده بود — که از هول او شیر نر ماده بود

بد اندیش مردم بجز بد ندید — بیفتاد و عاجز تر از خود ندید

همه شب ز فریاد و زاری نخفت — یکی بر سرش کوفت سنگی و گفت

تو هرگز رسیدی بفریاد کس — که میخواهی امروز فریادرس

همه تخم نامردمی کاشتی — ببین لاجرم بر که برداشتی

که بر جان ریشت نهد مرهمی — که دلها ز ریشت بنالد همی

تو ما را همی چاه کندی براه — بسر لاجرم درفتادی بچاه

دو کس چه کنند از پی خاص و عام — یکی نیک محضر دگر زشت نام

یکی تا کند تشنه را تازه حلق — دگر تا بگردن در افتند خلق

اگر بد کنی چشم نیکی مدار — که هرگز نیارد گز انگور بار

نپندارم ای در خزان کشته جو — که گندم ستانی بوقت درو

درخت زقوم ار بجان پروری — مپندار هرگز کز و بر خوری

رطب ناورد چوب خرزهره بار — چه تخم افگنی بر همان چشم دار

حکایت

حکایت کنند از یکی نیک مرد — که اکرام حجاج یوسف نکرد

بسرهنگ دیوان نگه کرد تیز | که نطعش بینداز و رنگش بریز
چو حجت نماند جفا جوی را | بپرخاش در هم کشد روی را
بخندید و بگریست مرد خدای | عجب ماند سنگین دل تیره رای
چو دیدش که خندید و دیگر گریست | بپرسید کاین خنده و گریه چیست
بگفتا همی گریم از روزگار | که طفلان بیچاره دارم چهار
همی خندم از لطف یزدان پاک | که مظلوم رفتم نه ظالم بخاک
یکی گفتش ای نامور شهریار | مکن دست ازین پیر دهقان بدار
که خلقی بدو روی دارند و پشت | روا نیست خلقی بیکبار کشت
بزرگی و عفو و کرم پیشه کن | ز خردان اطفالش اندیشه کن
مگر دشمن خاندان خودی | که بر خاندانها پسندی بدی
مپندار و دلها بداغ تو ریش | که روزی بپیش آیدت خیر پیش
نخفتست مظلوم از آهش بترس | ز دود دل صبحگاهش بترس
نترسی که پاک اندرونی شبی | برآرد ز سوز جگر یاربی
بسود اجبان بروی افشاند دست | که حجاج را دست حجت ببست
نه ابلیس بد کرد و نیکی ندید | بر پاک ناید ز تخم پلید
مدر پرده کس بهنگام جنگ | که باشد ترا نیز در پرده ننگ
مزن بانگ بر شیر مردان درشت | چو با کودکان بر نیایی بمشت

شنیدم که نشنید و خوانش بر بخت | ز فرمان داور که داند گریخت

بزرگی در آن فکرت آن شب نخفت | بخواب اندرون دید درویش و گفت

دمی بیش بر من سیاست نراند | عقوبت بر او تا قیامت بماند

حکایت

یکی پند می‌داد فرزند را | نگهدار پند خردمند را

مکن جور بر خردگان ای پسر | که یک روزت افتد بزرگی بسر

نمی‌ترسی ای کودک کم خرد | که روزی پلنگیت بر هم درد

بخردی درم زور سرپنجه بود | دل زیردستان ز من رنجه بود

بخوردم یکی مشت زورآوران | نکردم دگر زور بر لاغران

گفتار

الا تا بغفلت نخسبی که نوم | حرام است بر چشم سالار قوم

غم زیردستان بخور زینهار | بترس از زبردستی روزگار

نصیحت که خالی بود از غرض | چو داروی تلخست دفع مرض

حکایت درین معنی

یکی را حکایت کنند از ملوک | که بیماری رشته کردش چو دوک

چنانش در انداخت ضعف جسد | که می‌برد بر کمترینان حسد

که شاه ارچه بر عرصه نام آور است | چو ضعف آمد از بیذقی کمتر است

ندیمی زمین ملک بوسه داد | که عمر خداوند جاوید باد

درین شهر مردی مبارک دم است | که از پارسایان چنوی کم است

نبردند پیشش مهمات کس | که مقصود حاصل نشد در نفس

بخوان تا بخواند دعایی برین | که رحمت رسد ز آسمان بر زمین

بفرمود تا مهتران خدم | بخواندند پیر مبارک قدم

بگفتا دعایی کن ای هوشمند | که در رشته چون سوزنم پای بند

شنید این سخن پیر خم بوده پشت | بتندی بر آورد بانگ درشت

که حق مهربان است بر دادگر | ببخشای و بخشایش حق نگر

دعای منت کی شود سودمند | اسیران مظلوم در چاه و بند

تو ناکرده بر خلق بخشایشی | کجا بینی از دولت آسایشی

بباید ترا عذر خطا خواستن | پس از شیخ صالح دعا خواستن

کجا دست گیرد دعای ویت | دعای ستمدیدگان در پیت

شنید این سخن شهریار عجم | ز خشم و خجالت بر آمد بهم

برنجید و پس با دل خویش گفت | چه رنجم حق است اینکه درویش گفت

بفرمود تا هر که در بند بود | بفرمانش آزاد کردند زود

جهاندیده بعد از دو رکعت نماز — بداور بر آورد دست نیاز
که ای برفرازندهٔ آسمان — بجنگش گرفتی بصلحش بمان
ولی همچنان بر دعا داشت دست — که رنجور افتاده بر پای جست
تو گفتی ز شادی بخواهد پرید — چو طاوس چون رشته در پا ندید
بفرمود گنجینهٔ گوهرش — فشانند در پای و زر بر سرش
حق از بهر باطل نشاید نهفت — از آن جمله دامن بیفشاند و گفت
مرو با سر رشته بار دگر — مبادا که دیگر کند رشته سر
چو باری فتادی نگهدار پای — که یک بار دیگر بلغزد ز جای
ز سعدی شنو کاین سخن راست است — نه هر بار افتاده برخاست است

گفتار

جهان ای پسر ملک جاوید نیست — ز دنیا وفاداری امید نیست
نه بر باد رفتی سحرگاه و شام — سریر سلیمان علیه السلام
بآخر ندیدی که بر باد رفت — خنک آنکه با دانش و داد رفت
کسی زین میان گوی دولت ربود — که در بند آسایش خلق بود
بکار آمد آنها که برداشتند — نه گرد آوریدند و بگذاشتند

حکایت

شنیدم که در مصر میر اجل — سپه تاخت بر روزگارش اجل

جمالش برفت از رخ دلفروز | چو خور زرد شد بس نماند از روز

گزیدند فرزانگان دست فوت | که در طب ندیدند داروی موت

همه تخت و ملکی پذیرد زوال | بجز ملک فرماندهٔ لایزال

چو نزدیک شد روز عمرش بشب | شنیدندش که می‌گفت در زیر لب

که در مصر چون من عزیزی نبود | چو حاصل همین بود چیزی نبود

جهان گرد کردم نخوردم برش | برفتم چو بیچارگان از سرش

پسندیده رایی که بخشید و خورد | جهان از پی خویشتن گرد کرد

درین کوش تا با تو ماند مقیم | که هرچه از تو ماند دریغست و بیم

کند خواجه بر بستر جانگداز | یکی دست کوتاه و دیگر دراز

در آن دم ترا می‌نماید بدست | که دهشت زبانش ز گفتن ببست

که دستی بجود و کرم کن دراز | دگر دست کوته کن از ظلم و آز

کنونت که دستست خاری بکن | دگر کی برآری تو دست از کفن

بتابد بسی ماه و پروین و هور | که سر برنداری ز بالین گور

حکایت

قزل ارسلان قلعه سخت داشت | که گردن بالوند بر می‌فراشت

نه اندیشه از کس نه حاجت بهیچ | چو زلف عروسان رهش پیچ پیچ

چنان نادر افتاده در روضه | که بر لاجوردی طبق بیضه

شنیدم که مردی مبارک حضور | به نزدیک شاه آمد از راه دور
حقایق‌شناسی جهاندیده‌ای | هنرمندی آفاق گردیده‌ای
بخندید کاین قلعه خرم است | ولیکن نه پندارمش محکم است
نه پیش از تو گردن‌کشان داشتند | دمی چند بودند و بگذاشتند
نه بعد از تو شاهان دیگر برند | درخت امید ترا بر خورند
ز دوران ملک پدر یاد کن | دل از بند اندیشه آزاد کن
چنان روزگارش به کنجی نشاند | که بر یک پشیزش تصرف نماند
چو نومید ماند از همه چیز و کس | امیدش به فضل خدا ماند و بس
بر مرد هشیار دنیا خس است | که هر مدتی جای دیگر کس است

حکایت

چنین گفت شوریده‌ای در عجم | به کسری که ای وارث ملک جم
اگر ملک بر جم بماندی و بخت | ترا چون میسر شدی تاج و تخت
اگر گنج قارون بدست آوری | نماند مگر آنچه بخشی بری

حکایت

چو الپ ارسلان جان بجان‌بخش داد | پسر تاج شاهی بسر بر نهاد
بتربت سپردندش از تاج و گاه | نه جای نشستن بُد آماجگاه
چنین گفت دیوانهٔ هوشیار | چو دیدش پسر روز دیگر سوار

نه بس ملک با دوران سر و نشیب | پدر رفت و پای پسر در رکیب
چنین است گردیدن روزگار | سبک سیر بد عهد ناپایدار
چو دیرینه روزی سرآورد عهد | جوان دولتی سر برآرد ز مهد
منه بر جهان دل که بیگانه ایست | چو مطرب که هر روز در خانه ایست
نکوئی کن امسال چون ده تراست | که سال دگر دیگری ده خداست

حکایت

بزرگی جفا پیشه در حد غور | گرفتی خر روستائی بزور
خران زیر بار گران در علف | بروزی دو مسکین شدندی تلف
چو منعم کند سفله را روزگار | نهد بر دل تنگ درویش بار
چو بام بلندش بود خود پرست | کند بول و خاشاک بر بام پست
شنیدم که باری بعزم شکار | برون رفت بیدادگر شهریار
وز آن پس بدنبال صیدی براند | سبش در گرفت از حشم دور ماند
به تنها ندانست راهی و رسمی | بینداخت ناکام شب در رهی
خری کرد بایه پیسند ناکارگر | [illegible]
یکی مرد گرد استخوانی بدست | چنان میزدش کاستخوان می شکست
شنید و برآشفت و گفت ای جوان | ز حد رفت جورت برین بی زبان
چو زور آوری خود نمائی مکن | بر افتاده زور آزمائی مکن

پسندش نیامد ز ناپایه قول — یکی بانگ بر پادشه زد که هول

که بیهوده نگرفتم این کار پیش — برو چون ندانی پس کار خویش

بسا کس که پیش تو معذور نیست — چو وا بینی از مصلحت دور نیست

ملک را درشت آمد از وی خطاب — بگفتا بیا تا چه بینی صواب

که پندارم از عقل بیگانه — نه مستی همانا که دیوانه

بخندید کای ترک نادان خموش — مگر حال حضرت نیامد بگوش

نه دیوانه خواند کس او را نه مست — چرا کشتی ناتوانان شکست

جهان جوی گفت ای ستمگار مرد — چه دانی که خضر آن برای چه کرد

دران بحر مردی جفا پیشه بود — که دلها ازو بحر اندیشه بود

جزا از کردار او پر خروش — جهانی ز دستش چو دریا بجوش

پس آن راز بهر مصالح شکست — که تا سالها ظالم نگیرد بدست

شکسته متاعی که در حرز تست — ازان به که در دست دشمن درست

بخندید دهقان روشن ضمیر — که پس حق بدستان ست ای امیر

نخواهد جهل می کشم بار خر — که از جور سلطان بیداد گر

خر این جایگه لنگ و تیمار کش — ازان به که پیش ملک بارکش

تو آن را نگویی که کشتی گرفت — که چون تا ابد نام زشتی گرفت

تفو بر چنان ملک و دولت که راند — که شنعت برو تا قیامت بماند

ستمکار جبار بر تن خویش کرد — نه بر زیردستان درویش کرد

که فردا دران محفل نام و ننگ — بگیرد گریبان و ریشش بچنگ

ضعیف بار اوزار بر گردنش — نیارد سر از عار بر کردنش

گرفتم که خصم بارش اکنون کشد — دران روز بار حشر آن چون کشد

گر انصاف پرسی بد اختر کس است — که در راحتش رنج دیگر کس است

حکایت ستمگر دزش تنعم بود — که شادیش در رنج مردم بود

اگر بر نخیزد به آتش مرده دل — که خسپد ازو مردم آزرده دل

شه این جمله بشنید و چیزی نگفت — ببست اسپ و سر بر نمد زین بخفت

همه شب ز بیداری اختر شمرد — ز سودا و اندیشه خوابش نبرد

چو آواز مرغ سحر گوش کرد — پریشانی شب فراموش کرد

سواران همه شب بزک تاختند — سحرگه پی اسپ بشناختند

بران عرصه بر اسپ دیدند شاه — پیاده دویدند یکسر سپاه

بخدمت نهادند سر بر زمین — چو دریا شد از موج لشکر زمین

بزرگان نشستند و خوان خواستند — بخوردند و مجلس بیاراستند

چو شور طرب در نهاد آمدش — ز دهقان دوشینه یاد آمدش

بفرمود جستند و بستند سخت — بخواری فگندند در پای تخت

سیه دل برآهیخت شمشیر تیز — ندانست بیچاره راه گریز

شمرد آن دم از زندگی آخرش   بگفت آنچه گردید در خاطرش

نه بینی که چون کارد بر سر بود؟   قلم را زبانش روان تر بود

چو دانست کز خصم نتوان گریخت   بناباکی او تیر ترکش بریخت

سر ناامیدی برآورد و گفت   شب گور در دیده محال است خفت

ز نامهربانی که در دور تست   همه عالم آوازه جور تست

نه من کردم از دست جورت نفیر   که خلقی ز خلقت بپای گشته گیر

عجب گر ز منت بر دل آمد درشت   بکش گر توانی همه خلق کشت

دگر سخت آمد نکوهش ز من   بانصاف بیخ نکوهش بکن

ترا چاره از ظلم برگشتن است   نه بیچاره بیگنه کشتن است

چو بیداد کردی توقع مدار   که نامت به نیکی رود در دیار

ندانم که چون خسپدت دیدگان   نخفته ز دستت ستم دیدگان

بدان کی ستوده شود پادشاه   که خلقش ستایند در بارگاه

چه سود آفرین بر سر انجمن   پس چرخه نفرین کنان پیرزن

گرفت این سخن شاه ظالم بگوش   ز سرمستی غفلت آمد بهوش

وران ده که طالع نمودش بهی   دهی را ببخشید فرمان دهی

بیاموزی از عالمان عقل و خوی   نه چندانکه از جاهلان عیب جوی

ز دشمن شنو سیرت خود که دوست   هر آنچه از تو آید بچشمش نکوست

ستایش سرایان نه یارِ تواند — ملامت کنان دوستدارِ تواند

ترش روی بهتر کند سرزنش — که یارانِ خوش طبعِ شیرین منش

ازین به نصیحت نگوید کست — دگر عاقلی یک اشارت بس است

حکایت

شنیدم که از نیک مردے فقیر — دِل آزرده شد پادشاہے کبیر

مگر بر زبانش حقے رفته بود — ز گردن کشی بر وے آشفته بود

بزندان فرستادش از بارگاه — که زور آزمائیست بازوے شاہ

ز یاران یکے گفتش اندر نهفت — مصالح نبود این سخن گفت گفت

رسانیدنِ امر حق طاعت ست — ز زندان نترسم که یک ساعت ست

همان دم که در خفیه این راز رفت — حکایت بگوشِ ملک باز رفت

بخندید کو ظنِ بیهوده بُرد — نداند که خواهد دران حبس مُرد

غلامے به درویش برد این پیام — بگفتا بخسرو بگو اے غلام

که دنیا همین ساعتے بیش نیست — غم و خرمی پیشِ درویش نیست

نه گر دستگیری کنی خرمم — نه گر سر بری بر دل آید غمم

ترا گر سپاه است و فرمان و گنج — مرا گر عیال ست و حرمان و رنج

به دروازهٔ مرگ چون در شویم — بیک هفته با هم برابر شویم

منه دل برین دولتِ پنج روز — تنِ خویشتن را بآتش مسوز

نه پیش از تو بیش از تو اندوختند | به بیداد کردن جهانی سوختند
چنان زی که ذکرت به تحسین کنند | چو مردی نه بر گور نفرین کنند
نباید به رسم بد آیین نهاد | که گویند لعنت بر آن کین نهاد
و گر سر برآید خداوند زور | نه زیرش کند عاقبت خاک گور
بفرمود دلتنگ روی از جفا | که بیرون کنندش زبان از قفا
چنین گفت مرد حقایق شناس | ازین هم که گفتی ندارم هراس
من از بی زبانی ندارم غمی | که دانم که ناگفته داند همی
اگر بینوایی برم ور ستم | گرم عاقبت خیر باشد چه غم
عروسی بود نوبت ماتمت | گرت نیک روزی بود خاتمت

حکایت

یکی مشت زن بخت روزی نداشت | نه اسباب شامش مهیا نه چاشت
ز جور شکم گل کشیدی به پشت | که روزی محالست خوردن به مشت
مدام از پریشانی روزگار | دلش حسرت آلوده تن سوگوار
گهش جنگ با عالم خیره‌کش | گه از بخت شوریده رویش ترش
گه از دیدن عیش شیرین خلق | فرو می‌شدی آب تلخش به حلق
گه از کار آشفته بگریستی | که کس دید ازین تلخ‌تر زیستی
کسان شهد نوشند و مرغ و بره | مرا روی نان می‌نبیند تره

گر انصاف پرسی نه نیکوست این — نه پیشِ من و گربه را پوستین

دریغ از فلک شیوهٔ ساختے — که گنجے بدستِ من انداختے

مگر روزگارے هوس راندے — ز خود گردِ محنت بیفشاندے

شنیدم که روزے زمینے بکافت — عظامِ زنخدانِ پوسیده یافت

بخاک اندرش عقد بگسیخته — گهرهاے دندان فرو ریخته

دهان بے زبان پند میگفت و راز — که اے خواجه با بے مرادی بساز

نه این است حالِ دهن زیرِ گل — شکر خورده انگار یا خونِ دل

غم از گردشِ روزگاران مدار — که بے ما بگردد بسے روزگار

همان لحظه کین خاطرش روے داد — غم از خاطرش رخت یکسو نهاد

که اے نفسِ بے راے و تدبیر و هوش — بکش بارِ تیمار و خود را مکش

اگر بندهٔ بار بر سر برد — وگر سر باوجِ فلک بر برد

در آن دم که حالش دگرگون شود — بمرگ از سرش هر دو بیرون شود

غم و شادمانی نماند و لیک — جزاے عمل ماند و نامِ نیک

کرم پاے دارد نه دیهیم و تخت — بده کز تو این ماند اے نیکبخت

مکن تکیه بر ملک و جاه و حشم — که پیش از تو بوده است و بعد از تو هم

زر افشان چو دنیا بخواهی گذشت — که سعدی دُر افشاند اگر زر نداشت

حکایت

حکایت کنند از جفاگستری ‏ ‏ ‏ ‏ که فرماندهی داشت بر کشوری

در ایام او روز مردم چو شام ‏ ‏ ‏ ‏ شب از بیم او خواب مردم حرام

همه روز نیکان از او در بلا ‏ ‏ ‏ ‏ بشب دست پاکان از او بر دعا

گروهی بر شیخ آن روزگار ‏ ‏ ‏ ‏ ز دست ستمگر گرستند زار

که ای پیر دانای فرخنده رای ‏ ‏ ‏ ‏ بگو این جوان را بترس از خدای

بگفتا دریغ آیدم نام دوست ‏ ‏ ‏ ‏ که هر کس نه درخورد پیغام اوست

کسی را که بینی ز حق برکران ‏ ‏ ‏ ‏ منه با وی ای خواجه حق در میان

حقت گفتم ای خسرو نیکرای ‏ ‏ ‏ ‏ توان گفت حق پیش مرد خدای

بر مرد نادان نریزم علوم ‏ ‏ ‏ ‏ که ضایع کنم تخم در شوره بوم

چو در وی نگیرد عدو داندم ‏ ‏ ‏ ‏ برنجد بجان و برنجاندم

ترا عادت ای پادشه حق رویست ‏ ‏ ‏ ‏ دل مرد حق گوی از اینجا قویست

نگین خصلتی دارد ای نیکبخت ‏ ‏ ‏ ‏ که در موم گیرد نه در سنگ سخت

عجب نیست گر ظالم از من بجان ‏ ‏ ‏ ‏ برنجد که دزد است و من پاسبان

تو هم پاسبانی بانصاف و داد ‏ ‏ ‏ ‏ که حفظ خدا پاسبان تو باد

ترا نیست منت ز روی قیاس ‏ ‏ ‏ ‏ خداوند را فضل و منت سپاس

که در کار خیرت بخدمت بداشت ‏ ‏ ‏ ‏ نه چون دیگرانت معطل گذاشت

ہمہ کس بمیدان کوشش درند　　ولے گوے بخشش نہ ہر کس برند

تو حاصل نکردی بکوشش بہشت　　خدا در تو خوے بہشتی سرشت

دلت روشن و وقت مجموع باد　　قدم ثابت و پایہ مرفوع باد

حیاتت خوش و رفتنت بر صواب　　عبادت قبول و دعا مستجاب

گفتار

ہمی تا بر آید بتدبیر کار　　مدارای دشمن بہ از کارزار

چو نتوان عدو را بقوت شکست　　بنعمت بباید در فتنہ بست

گر اندیشہ داری ز دشمن گزند　　بہ تعویذ احسان زبانش ببند

عدو را بجاے خسک زر بریز　　کہ احسان کند کند دندان تیز

بتدبیر شاید جہان خورد و بوس　　چو دستے نشاید گزیدن ببوس

بتدبیر رستم در آید بہ بند　　کہ اسفندیارش نجست از کمند

عدو را بفرصت توان کند پوست　　پس او را مدارا چنان کن کہ دوست

حذر کن ز پیکار کمتر کسے　　کہ از قطرہ سیلاب دیدم بسے

مزن تا توانی بر ابرو گرہ　　کہ دشمن اگرچہ زبون دوست بہ

بود دشمنش تازہ و دوست ریش　　کسے کس بود دشمن از دوست بیش

مزن با سپاہی ز خود بیشتر　　کہ نتوان زد انگشت بر نیشتر

وگر زو توانا تری در نبرد　　نہ مردیست بر ناتوان زور کرد

اگر پیل زوری وگر شیر چنگ   بنزدیک من صلح بهتر که جنگ

چو دست از همه حیلتی درگسست   حلال ست بردن بشمشیر دست

اگر صلح خواهد عدو سر مپیچ   وگر جنگ جوید عنان بر مپیچ

که گروی ببندد در کارزار   ترا قدر و هیبت شود یک هزار

ور او پای جنگ آورد در رکاب   نخواهد بحشر از تو داور حساب

تو هم جنگ را باش چون فتنه خاست   که با کینه ور مهربانی خطاست

چو با سفله گوئی بلطف و خوشی   فزون گرددش کبر و گردن کشی

چو دشمن درآمد بعجز از درت   بدر کن ز دل کین و خشم از سرت

چو زنهار خواهد کرم پیشه کن   ببخشای و از مکرش اندیشه کن

ز تدبیر پیر کهن بر مگرد   که کار آزموده بود سالخورد

درآرند بنیاد روئین ز پای   جوانان بشمشیر پیران برای

بیندیش در قلب هیجا مفر   چه دانی کز آنان که یابد ظفر

چو بینی که لشکر ز هم دست داد   بتنها مده جان شیرین بباد

اگر بر کناری برفتن بکوش   وگر در میانی لباس دشمن بپوش

وگر خود هزاری و دشمن دویست   چو شب شد در اقلیم دشمن مایست

شب تیره پنجه سوار از کمین   چو پانصد بشوکت بدرد زمین

چو خواهی بریدن بشب راه را | حذر کن نخست از کمین گاه را
میان دو لشکر چو یک روزه راند | سر پنجهٔ زورمندش نماند
تو آسوده بر لشکر مانده زن | که نادان ستم کرد بر خویشتن
چو دشمن شکستی میفگن عَلَم | که بازش نیاید جراحت بهم
بسی در قفای هزیمت مران | نباید که دور افتی از یاوران
هوا بینی از گرد هیجا چو میغ | بگیرند گردت بزوبین و تیغ
بدنبال غارت نراند سپاه | که خالی بماند پس پشت شاه
سپه را نگهبانی شهریار | به از جنگ در حلقهٔ کارزار

گفتار

دلاور که باری تهوّر نمود | بباید بمقدارش اندر فزود
که بار دگر دل نهد بر هلاک | ندارد ز پیکار یاجوج باک
سپاهی در آسودگی خوش بدار | که در حالتِ سختی آید بکار
کنون دست مردانِ جنگی ببوس | نه آنگه که دشمن فرو کوفت کوس
سپاهی که کارش نباشد ببرگ | چرا دل نهد روزِ هیجا بمرگ
نواحیِّ ملک از کفِ بدسگال | بلشکر نگهدار و لشکر بمال

ملک را بود بر عدو دست چیر — که لشکر دل آسوده باشند سیر
بهای سر خویشتن می‌خورند — نه انصاف باشد که سختی برند
چو دارند گنج از سپاهی دریغ — دریغ آیدش دست بردن به تیغ
چه مردی کند در صف کارزار — چو دستش تهی باشد و کار زار

گفتار

به پیکار دشمن دلیران فرست — هژبران بناورد شیران فرست
به رای جهاندیدگان کار کن — که صید آزمودست گرگ کهن
مترس از جوانان شمشیرزن — حذر کن ز پیران بسیار فن
جوانان پیل افگن شیرگیر — ندانند دستان روباه پیر
خردمند باشد جهاندیده مرد — که بسیار گرم آزمودست و سرد
جوانان شایسته و بخت ور — ز گفتار پیران نه پیچند سر
گرت مملکت باید آراسته — مده کار معظم بنو خاسته
سپه را مکن پیشرو جز کسے — که در جنگ ها بوده باشد بسے
نتابد سگ صید رو از پلنگ — ز روبه رمد شیر نادیده جنگ
چو پرورده باشد پسر در شکار — نترسد چو پیش آیدش کارزار

بکشتی و نخچیر و آماج و گوے | دلاور شود مرد پرخاش جوے
بگرمابه پرورده و عیش و ناز | برنجد چو بیند در جنگ باز
دو مردش نشانند بر پشت زین | بود کش زند کودکے بر زمین
یکی را که دیدی تو در جنگ پشت | بکش گر عدو در مصافش نکشت
مخنث به از مرد شمشیر زن | که روز وغا سر بتابد چو زن

حکایت

چه خوش گفت گرگین بفرزند خویش | چو قربان پیکار بربست و کیش
اگر چون زنان جست خواهی گریز | مرو آب مردان جنگی مریز
سوارے که بنمود در جنگ پشت | نه خود را که نام آوران را بکشت
تهور نیاید مگر زان دو یار | که افتند در حلقهٔ کارزار
دو همجنس و هم سفره و هم زبان | بکوشند در قلب هیجا بجان
که ننگ آیدش رفتن از پیش تیر | برادر بچنگال دشمن اسیر
چو بینی که یاران نباشند یار | هزیمت بجاے غنیمت شمار

گفتار

دو تن پرور اے شاه کشور نواز | یکے اهل بازو دوم اهل راز

ز نام‌آوران گوی دولت برند　　که دانا و شمشیرزن پرورند

هر آن کو قلم را نورزید و تیغ　　برو گر بمیرد مگو ای دریغ

قلم‌زن نگهدار و شمشیرزن　　نه مطرب که مردی نیاید ز زن

نه مردیست دشمن در اسباب جنگ　　تو مدهوش ساقی و آواز چنگ

بسا اهل دولت ببازی نشست　　که دولت برفتش ببازی ز دست

گفتار

نگویم ز جنگ بداندیش ترس　　در آوازهٔ صلح از و بیش ترس

بسا کس بروز آیت صلح خواند　　چو شب شد سپه بر سر خفته راند

زره پوش خسپند مرد اوژنان　　که بستر بود خوابگاه زنان

بباید نهان جنگ را ساختن　　که دشمن نهان آورد تاختن

حذر کار مردان کارآگه است　　یزک سدّ رویین لشکرگه است

گفتار

میان دو بدخواه کوتاه دست　　نه فرزانگی باشد ایمن نشست

که گر هر دو با هم سگالند راز　　شود دست کوتاه ایشان دراز

یکے را به نیرنگ مشغول دار — دگر را بر آور ز هستی دمار

اگر دشمنے پیش گیرد ستیز — به شمشیر تدبیر خونش بریز

برو دوستی گیر با دشمنش — که زنداں شود پیرهن بر تنش

چو در لشکر دشمن افتد خلاف — تو بگذار شمشیر خود در غلاف

چو گرگاں پسندند بر هم گزند — برآساید اندر میاں گوسپند

چو دشمن به دشمن شود مشتغل — تو با دوست بنشیں به آرام دل

گفتار اندر ملاطفت دشمن از روے عاقبت اندیشی

چو شمشیر پیکار بر داشتی — نگهدار پنهاں رهِ آشتی

که لشکرکشوفانِ مغفر شگافت — نهاں صلح جویند و پیدا مصاف

دلِ مرد میداں نهانی بجوے — که باشد که در پایت افتد چو گوے

چو سالار از دشمن افتد بچنگ — بکشتن برش کرد باید درنگ

که افتد کزیں نیمه هم سرورے — بماند گرفتار در چنبرے

و گر کشتی ایں بندیِ ریش را — نه بینی دگر بندیِ خویش را

نترسد که دورانش بندی کند — که بر بندیاں زورمندی کند

کسے بندیاں را بود دستگیر — که خود بوده باشد به بندی اسیر

اگر سر نهد بر خط سروری | چو نیکش بداری نهد دیگری
وگر خفیه ده دل بدست آوری | ازاں بہ کہ صد رہ شبخوں بری

گفتار اندر حذر کردن از دشمنے کہ در طاعت آید

گرت خویش دشمن شود دوستدار | ز تلبیس ایمن مشو زینہار
کہ گردد درونش بکین تو ریش | چو یاد آیدش مہر پیوند خویش
بد اندیش را لفظ شیریں مبیں | کہ ممکن بود زہر در انگبیں
کسے جاں از آسیب دشمن ببرد | کہ مر دوستاں را بدشمن شمرد
نگہدارد آں شوخ در کیسہ دُر | کہ بیند ہمہ خلق را کیسہ بُر
سپاہے کہ عاصی شود از امیر | ورا تا توانی بخدمت مگیر
ندانست سالارِ خود را سپاس | ترا ہم نداند ز غدرش ہراس
بسوگند و عہد استوارش مدار | نگہبان پنہاں برو برگمار
نو آموز را ریسماں کن دراز | نہ بگسل کہ دیگر نبینیش باز
چو اقلیم دشمن بجنگ و حصار | بگیری بزندانیانش سپار

که بندی چو دندان بخون دربرد — ز حلقوم بیدادگر خون خورد

چو بر کندی از دست دشمن دیار — رعیت بسامان تر از وی بدار

که گر باز کوبد در کارزار — برآرند عام از دماغش دمار

وگر شهریان را رسانی گزند — در شهر بر روے دشمن مبند

مگو دشمن تیغ زن بر در است — که هم باز دشمن بشهر اندر است

بتدبیر جنگ بداندیش کوش — مصالح بیندیش و نیت بپوش

منه در میان راز با هر کسے — که جاسوس همکاسه دیدم بسے

سکندر که با شرقیان حرب داشت — در خیمه گویند در غرب داشت

چو بهمن بزاولستان خواست شد — چپ آوازه افگند و از راست شد

اگر جز تو داند که عزم تو چیست — بران رائے و دانش بباید گریست

کرم کن نه پرخاش کین آوری — که عالم بزیر نگین آوری

چو کارے برآید بلطف و خوشی — چه حاجت به تندی و گردن کشی

نخواهی که باشد دلت دردمند — دلِ دردمندان برآور ز بند

ببازو توانا نباشد سپاه — برو همت از ناتوانان بخواه

دعائے ضعیفانِ امیدوار — ز بازوے مردی به آید بکار

هر آنکو استعانت بدرویش برد — اگر با فریدون زد از پیش برد

"

NOTES.

BY

Suran Shanker 'Shayaq.'

حضرت شیخ سعدی

سعدی کا نام نامی مصلح الدین ہے۔ آپ ۵۸۰ھ مین بمقام شیراز
پیدا ہوئے۔ اور اسی وجہ سے آپکو بلبل شیراز بھی کہتے ہین۔ آپ نے
اپنا تخلص سعدی صرف اس بنا پر رکہا تھا کہ کمسنی سے ہی سعد بن
زنگی نے جبکہ آپ کے سر سے سایہ پدری اوٹھ گیا اپنے دامن عاطفت
مین لیکر اونکو تعلیم کے لئے مدرسہ نظامیہ مین بغداد بھیجدیا تھا۔ جہان
تھوڑے ہی عرصہ تعلیم پاکر صرف ۲۶ سال کی ہی عمر مین آپکی شہرت
بوئے گل کیطرح قرب وجوار مین پھیلنے لگی۔ جب عالم شباب آیا اور اپنے
مرشد شیخ شہاب الدین سہروردی سے مذہبی اور علم فلسفہ کی پوری
تعلیم پاچکے اور فارس کی سلطنت مین جنگ سے تغیر وتبدل ہوگیا تو
آپ نے سیاحی کی ٹہانی۔ بلخ وغزنی کی سیر کرکے ہندوستان مین قدم رنجہ
فرمایا۔ پنجاب وگجرات مین گھوم کر سومناتھ کے درشن کرتے ہوئے
دہلی مین تشریف لائے۔ یہان عرصہ تک قیام کیا اور ہندوستانی
زبان سیکھی۔ پھر یمن کے لئے بحری سفر کیا۔ اپنے لڑکے کی بے وقت
موت سے رنجیدہ وشوریدہ ہوکر آپنے مکہ مدینہ جاکر حج کیا اور وہان
سے دمشق پہونچے۔ اور ایک مدت تک پند ونصایح کی گہرافشانی

کی اور اس گرد و نواح مین اعلیٰ درجہ کی تفاریر سے شیخ کے نام سے مشہور ہوئے یہان سے کے فرمائے ہوئے وعظون مین سے پانچ وعظ ابتک محفوظ رکھے گئے ہین - ایک روز جبکہ آپ بیت المقدس کے جنگل مین گھوم رہے تھے فرانسیسی سپاہیون نے آپکو پکڑا اور طرابلس لیگئے جہانکہ قلعہ کے گرد کھائی کھودی جارہی تھی۔ بہت محنت و مشقت کرنے کے بعد آپ کے ایک مہربان رئیس الوپی نے آپ کے معاوضہ کا بہت سا روپیہ دیکر آپ کو رہا کرایا اور اپنی دختر سے شادی کردی۔ مگر یہ سیاحت پسند بدمزاج بیوی کے روز کے جھگڑون سے تنگ آکر پھر نئے سفر کے لئے روانہ ہوئے - ایکی مرتبہ شمال افریقہ North Africa. اور Asia Minor کے تمام اضلاع مین خوب گھومے -

جب آپکی عمر ستر سال سے تجاوز کرگئی تب ۶۵۵ھ مین اپنے وطن شیراز کو واپس آئے اس زمانہ مین آپکے مربی و دستگیر سلطان سعد بن زنگی کا لڑکا بنام اتابک ابوبکر نہایت امن و امان سے سلطنت کررہا تھا - وطن لوٹ آنے پر ارادہ کرلیا کہ اب سوا سے پہلے و دسپے حج کرنے کے اور وطن مین رہنے کے اپنے مذہبی وعظ و نصایح اور شعر و شاعری سے جی بہلانے کے باہر قدم نہ رکھینگے لہذا ۱۴ بار حج کیا - آپ نے علاوہ اور درس و تدریس کے گلستان اور بوستان اور کریما ایک[1] نثر مین اور دو[2]

نظم مین لاجواب کتابین ایسی تحریر کین کہ اپنے تمام سفر کی واقفیت اور
جابجا کی تجربے اوسکے عمل کرنیوالے کو گھر بیٹھے عالم بنا سکتی ہین فصاحت
وبلاغت سے چھوٹی چھوٹی حکایتون مین وہ وہ دقیق مسئلے حل کئے ہین کہ
ابتک کسی مشرقی و مغربی شاعر نے اتنا بڑا دریا کوزہ مین بند نہین کیا -
آپ نے ۶۹۱ھ مین بمقام شیراز اپنے وطن ہی مین رحلت فرمائی -
جبتک زبان فارسی قایم ہے آپ کی مقبول کتابین فارسی کی استعداد
بڑھانے کے لئے موجود ہین اور رہینگی -

گلستان

علامہ - بڑا عالم - ہ برائے مبالغہ -	بوابان - جمع بواب بمعنی دربان -
خرقہ - گودڑی - Rag	سماط - دسترخوان -
دست از طعام بدارند - کھانا کھا چکنا	عربدہ - دوستانہ مین کشمکشی -
حمال - بوجھ اوٹھانے والا -	شلغم پختہ بہ کہ نقرہ خام - خام بمعنی کہری -
اندازہ - از مصدر انداختن لفظی معنی	وہ حقیر چیز جو وقت پر کام دے اوس قیمتی اشیاء
ڈالا ہوا - اصطلاح مین بمعنی مقدار -	سے جو کام مین نہ آوے بہتر ہے -
رکیک - سست - حقیر -	صیقل - سان - Polish
سئول صیغہ مبالغہ فاعل از سوال -	بتفاریق - تہوڑا تہوڑا کرکے -

زیادہ سوال کرنے والا۔
دست و پا بریدہ۔ مار۔ سانپ۔
ہزار پاے۔ کنکھجورا۔
مقسوم۔ حصہ۔ Lot
رستے ماندہ۔ جان کا دورا باقی رہا آخری یہ بھی لڑکے کھیلتے ہین۔
سالش۔
سلحشور۔ ترکیبی معنی دندغہ۔ ہتھیار کی آواز
عنکبوت۔ مکڑی۔ Spider
گہ بود کز حکیم روشن راے
بر نیاید زدست تدبیرے
کبھی کبھی زمانہ مین ایسے بھی موقع آتے ہین
کہ حکیم روشن راے سے بھی (جنہون نے انوار سہیلی
بنائی ہے) تدبیر بن نہین پڑتی۔ اور حکیم کے
لئے اچھی راے دینے والا As an
adjective بھی استعمال ہو سکتا ہے
جھجر۔ پتھر۔
مضی۔ گذرا ہوا صیغہ ماضی مطلق۔

زجر۔ سختی۔
اجتہاد۔ کوشش۔
حلم۔ بردباری۔
خرسک۔ چیل جھپٹا۔ یہ کھیل فارس
اعلام۔ جمع علم کی معنی جھنڈا۔
منغص۔ مکدر۔ گدلا۔
فکیف۔ پھر کیونکر Then how
نکبت۔ بدنصیبی۔
نمک پاشیدن۔ نمک چھڑکنا اصطلاحی
معنی جلانا۔ ستانا۔ چھیڑنا۔
تشنیع۔ برائی۔ مادہ شنع۔
متعجب۔ شیخی خورے اور عجب boaster
مفتتن۔ فتنہ برپا کرنے والے۔
سلاح۔ ہتھیار اسکی جمع ہے اسلحہ۔
ازمہ۔ جمع زمام بمعنی لگام۔
نسق۔ طور و طریقہ۔ Manner

انوار سہیلی

یہ کتاب حسین بن علی الواعظ المعروف بالکاشفی الہروی نے انوار سہیلی کے نام سے مرتب کی ہے۔ حقیقت اسکی یہ ہے کہ یہ کتاب اصلی راے جہان آراے دابشلیم مہاراجہ ہند کے زمانہ مین حکیم روشن راے برہمن بیدپاے نے زبان سنسکرت کلیلہ و دمنہ کے نام سے تصنیف کی تھی۔ کلیلہ و دمنہ زبان سنسکرت مین ہندوستان کے دو پرندون کے نام ہین۔ مدت مدید تک یہ کتاب راجگان ہند کے خزانہ مین نعمت غیر مترقبہ کے طور پر پوشیدہ رہی۔ مگر کسریٰ نوشیروان نے خفیہ خبر پاکر بہزار شوق حکیم برزویہ کو اسی کی خاطر ہندوستان مین بھیجا اور حکیم موصوف نے بہزار حیل و تدابیر اوسکو حاصل کر ہی لیا۔ اور زبان پہلوی مین (یہ فارسی کی ایک قسم ہے علاوہ اسکے زابلی۔ سغدی۔ سکزی۔ ہروی۔ دری۔ یہ سب فارسی کی قسمین ہین جو زبان سنسکرت سے نکلی ہین اور سب فارسی سمجھی جاتی ہین) ترجمہ کرکے دربار نوشیروانی مین پیش کیا اور اپنی حق المحنت وزیر اعظم بنکر حاصل کی۔ پھر بھی یہ نور افشان جواہر ایک مدت تک راجگان ہند کیطرح خزانہ شاہان عجم مین ہر کس و ناکس کی نگاہون سے پوشیدہ رکھا گیا حتی کہ خلفاء عباسیہ کے خلیفہ ثانی ابو جعفر منصور رح حضرت عباس کی چوتھی

پشت میں بھتے اسکی تعریف سنکر گرویدہ ہوئے اور بلطایف الحیل حاصل کر کے زبان پہلوی سے عربی میں امام ابوحسن بن مقفع سے ترجمہ کرایا۔ پھر تو یکے بعد دیگرے کئی بار اور کئی زبانوں میں ترجمہ ہوئے ابوحسن نصر بن احمد سامانی نے بزمانہ سلطان محمود غزنوی عربی سے فارسی میں ترجمہ کیا اور پھر دوبارہ ابومظفر بہرام شاہ بن سلطان مسعود کے زمانہ میں ترجمہ ہوا یہانتک نوبت پہونچی کہ بادشاہ مرزا سلطان حسین خراسانی جو کہ امیر تیمور کا پوتا تھا اسکے زمانہ میں ملا حسین بن علی موصوف بالا نے ایسی سلیس و سادہ فارسی میں ترجمہ کر کے انوار سہیلی نام رکھا کہ آجتک قایم اور نہایت مشہور و معروف ہے۔ ملا صاحب مترجم موصوف نے سنہ ۹۱۰ھ میں وفات پائی۔

احتراز۔ پرہیز بچنا۔	احقاد۔ کینہ۔ دلی عداوت Malice
حسد۔ ڈاہ جیوجہ رشک۔ Envy	تملق۔ خوشامد۔
صمت۔ خاموشی سادہ صم	سعترا۔ بری ننگا۔
فوز۔ مقصد دری فتحمندی۔	تجنب۔ اجتناب بچنا Abstain
قبرہ۔ چکاوک پرند۔	نقش فی الحجر۔ پتھر کا سا نقش۔
بمنزل ماہ و تیر رسانیدہ۔ آسمان تک پہونچا دیا۔ تیر ایک ستارہ کا نام ہے۔	مروہ۔ کوہ کعبہ کی زمین کا نام ہے۔
	حریم۔ کعبہ کی چاروں طرف کی زمین کا نام ہے
من جرب المجرب حلت بہ الندامہ۔	[illegible]

یہ حافظ کا کہا ہوا مصرع ہے یعنی جسے آزمائی ہوئی
بات کو آزمایا اوس نے ندامت اوٹھائی۔

فریضہ - مادہ فرض - ضروری -

مضیق - تنگی - مادہ ضیق

شعشعہ - روشنی - یہ لفظ شعاع سے ہے

مخالصت - دوستی -

اعتذار - مادہ عذر -

احفاد - ذریات - عیال و اطفال -

بیدا اسے - میدان بیابان -

مراعات - خاطرداری -

ناہید - ستارہ زہرہ کی آواز -

مسنطوی - پیچیدہ - Intricate

مکنون - پوشیدہ -

مہالک - جمع مہلک - ہلاکت کی جگہہ -

عشایر - اقربا و اعزہ Kith and Kin مظرفیت کی -

معاودت - لوٹنا - مادہ عود

پروفق تقدیر ساختہ میشود - قسمت کے
موافق ہوجاتا ہے -

بصواب اقرب - بھلائی کے قریب بہتر ہے

مواثیق - عہد و پیمان -

ازان انتفاعے نباشد - اوس سے
کوئی نفع حاصل نہو -

ثمین - قیمتی - مادہ ثمن -

تاریخ فرشتہ

ملا محمد قاسم ہندوشاہ استرآبادی المشہور بہ فرشتہ بچپن کے زمانہ مین اپنے والد ماجد غلام علی کے ساتھ ۹۷۰ھ مین ہندوستان مین تشریف لائے اور ملک دکن کے ایک مشہور و معروف شہر احمدنگر مین مقیم ہوئے انکی علمی

قابلیت اور سیاحی نے اور خاصکر معصرون نے ایک ایسی کتاب لکھنے پر مجبور کیا کہ جو واقعات بادشاہان اسلام و حالات مشایخ عظام و نظام ظاہری و باطنی ممالک ہندوستان پر حاوی ہو۔ مگر گردش زمانہ کہ کمسنی ہی مین والد کا سایہ سر سے اوٹھ گیا اور بے سر و سامانی سے تنگ آکر ۹۹۸ھ مین احمد نگر سے دار السلطنت بیجاپور مین چلے آئے۔ آخر زمانہ نے مدد کی اور بہزار کوشش و عرقریزی بہت سی کتابین تاریخ ہند کی جمع کین اور بالآخر وزیر اعظم دلاور خان کے ذریعہ سے ان سب کا خلاصہ تصنیف فرمایا اور حاکم وقت ابو مظفر ناصر الدین ابراہیم عادل شاہ فرمانرواے دکن کے حضور مین گلشن ابراہیمی نام رکھکر ۱۰۱۵ھ مین پیش کیا۔ جواب تاریخ فرشتہ کے نام سے مشہور ہے۔ اس تاریخ کی عبارت سادہ اور نہایت سلیس ہے اور تاریخی واقعات اور حالات معتبر ذرایعہ سے صحیح صحیح لکھے ہین۔

سوبی۔ نام قصبہ

بکر۔ نام شہر

حسن ابدال۔ نام مقام

ازمنہ۔ جمع زمانہ

روہ۔ نام مقام

متمردان۔ باغی لوگ۔ Rebels

ملاذ و ملجا۔ جای پناہ۔ A place of refuge

مرز و بوم۔ جگہہ

منقاد۔ تابعدار۔ Obedient

استیلا۔ ورغلانا۔ قابو پانا۔ To tempt

افاغنہ - جمع افغان -
قوافی - جمع قافیہ
سوبت - قصد -
مرعی - رخصت ہونا -
مساعدت - مدد - نیک بختی - یاری -
ماہچہ - خمیر سے بنائی ہوئی روٹی Loaf
من حیث الاستقلال - جس حیثیت سے
کہ قایم تھی -
عقیمہ - بانجھ Barren Sterile
بمسامع - سماعت گوش
متوسل و متشبث - ...... تدبیر گشتہ
حیلہ و تدبیر سے سلسلہ جنبانی کر کے -
اتصاف - موصوف -
مزور - مکر -
تزویر - بہانہ - فریب -
وولیعت - امانت سپرد کی ہوئی -

لوای شاہی - Royal Banner
تخلف - خلاف - Against
ہرآینہ - ضرور - Essential
ظفر انتساب - منسوب بفتح - فتح سے
نسبت دیا گیا -
غریب کارا سے xtraordinary
استیصال - بیخکنی - To root out
کنکاش - سیل کرنا -
مباورت - جرأت -
برأے العین - چشم زدن -
بروجہ اتم - کامل طور پر -
اگر زالے پاسدے پر از طلا
در صحرا شبہا خواب کردے
حاجت پاسبان اصلا نبودے
اگر بڈھیا سونا لئے ہوئے جنگل میں
سوجاتی تو چوکیدار کی بھی ضرورت نہ ہوتی
تھی -

اہمال - ٹہرنا -

محبوس - مادہ حبس - قید -

اصفاف وصفوف - جمع صف -

مسارعت - جلدی - سرعت

ارشد - سب سے بڑا -

کرہ - کراہیت

مطلق العنان - آزاد

از شرم و خجل مساول شد - شد شریک کار مددگار بنکر
To shake off his shame .
he became his ally

زلو - جونک - Leech

گاوان ارابہ - توپخانہ کے بیل Artillery bullocks

نامشروع - ناجائز -

قبیح - بُری - بد -

چکید - ٹپکے - مصدر چکیدن کا مضارع ہے -

شاہنامہ

فردوسی کا نام حسن بن اسحق بن شرف شاہ تہا - اطراف طوس مین سے رزان نامی گانون کے باشندے تھے - وہان آپکی جاگیر مین صرف ایک چہوٹا سا مختصر باغ تہا کہ جسکا نام فردوس (جنت) ارکہ چہوڑا تہا اور اسی لحاظ سے آپنے اپنا تخلص بہی فردوسی رکہا - ابتدا اسے حال یہ ہے کہ طوس کا حاکم ظالم تہا اور بے انصافی کیا کرتا تہا اسلئے یہ وطن چہوڑکر غزنین چلے گئے وہان کے بادشاہ وقت سلطان محمود تک رسائی کرنے کے لئے اوستاد عنصری کے پاس جایا کرتے تہے چونکہ طبیعت دار آدمی تہے اور قطعے و قصاید کہنے کا شوق تہا اسلئے اونکی شاعرانہ مجلس مین بہی جا پہونچے مگر بیٹہے جاون - استاد عنصری نے

گنوار سمجھکر شاعری میں مذاق کیا مگر انکی طبیعت میں بھی چلبلاپن تھا فوراً حاضر
جوابی سے کام لیا اور عنصری پر اپنی لیاقت کا سکہ بٹھا دیا۔ سلطان محمود زمانہ
موجودہ و زمانہ سلف کا حال نظم کرنے کے لئے عنصری سے اکثر کہا کرتے تھے
مگر عنصری اس سے پہلو تہی کیا کرتے تھے نہ معلوم کثرت کار سے فرصت نہ تھی
یا اس طرف میلان طبیعت نہ تھا۔ شدنی کہ عنصری نے اپنا پیچھا چھڑانے کے لئے
انکو تیار کیا اور بادشاہ کے حضور میں پیش کر دیا۔ انہوں نے چند شعر بادشاہ کی
تعریف میں لکھکر بادشاہ کو اطمینان دلا دیا اور اپنا روزینہ مقرر کرا لیا۔ حتی کہ
خاص باغ میں ایک حجرہ میں رہنے لگے۔ چار سال غزنی میں رہکر اور چار سال
تعطیل لیکر اپنے وطن طوس میں رہکر شاہنامہ کے ۲ حصہ تیار کر کے حضور میں پیش کئے
سلطان بہت خوش ہوئے اور یہ پھر پہلے کیطرح اپنی دھن میں مصروف ہو گئے
سلطان انپر کبھی کبھی مہربانی کیا کرتا تھا مگر چرخ کجرفتار کب دیکھ سکتا تھا ایک
شخص ایاز نامی جو سلطان کے بہت منہ چڑھا ہوا تھا اور جسکی تعریف میں انہوں نے
کبھی کوئی شعر نہ کہا تھا حسد سے جلکر یہ تہمت لگائی کہ فردوسی رافضی ہے چونکہ
سلطان کی طبیعت مذہب کے معاملہ میں نہایت صاف تھی فوراً مکدر ہو گئی اور
ہاتھی کے پیر سے کچلوانے کا حکم دیا۔ آخر بدقت تمام فردوسی نے سلطان کے
قدم لئے اور معافی چاہی اور اس تہمت کے پھندے سے نکلکر جان بخشی حاصل
کی۔ مگر سلطان کی طبیعت بالکل صاف نہ ہوئی۔ آخر شاہنامہ ختم ہونے پر جتنی

کہ فردوسی کو انعامات کی توقع تھی پوری نہ ہوئی صرف فی بیت ایک درہم کے حساب
سے ساٹھ ہزار درہم دیئے گئے۔ اس انعام کو فردوسی نے اپنے حق مین حقیر سمجھا
اور جبراً و قہراً منظور کیا۔ مگر بازار جاکر حمام والے کو بیس ہزار درہم اوسکی اجرت
مین دیدیے اور بیس ہزار درہم شربت والے کو اور باقیماندہ بیس ہزار درہم
حقدارون کو تقسیم کردے اور اوسی روز اپنی نذر کی ہوئی کتاب مین سلطان
وقت کے خلاف ہجو کے اشعار زاید کئے اور اپنی تیس سال کی جانکاہی و
عرقریزی پر سلطان کی بے عنوانی کے اشعار چسپان کئے اور غزنی سے روپوش
ہوکر مقام استدار مین پہونچے۔ اوسوقت مین اسپہبد جرجانی استدار کا حاکم تھا
جسوقت اوسکو کچا چٹھا معلوم ہوا اونکو اپنے پاس بلایا اور سلطان محمود کی
خیرخواہی مین زاید ہجو کے اشعار ایکسو ساٹھ اشرفیون مین خرید کئے کہ شاہنامہ
سے منقطع ہوجائین۔ آپ نے غزنی سے چلے آنیکے بعد کبھی اوسطرف رخ نہین کیا
اتفاقاً کچھ عرصہ بعد سلطان محمود نے ہندوستان کے اثنار سفر مین دہلی کے
راجہ کو خط لکھتے وقت اپنے ایک ساتھی خواجہ احمد بن حسن میمندی سے
کہا کہ اگر میری مرضی کے موافق راجہ نے جواب نہ دیا تو کیا کرنا ہوگا۔ خواجہ نے
فی البدیہ شاہنامہ کا یہ بیت پڑھا ؎ اگر جز بکام من آید جواب ٭ من و گرز و
میدان و افراسیاب ٭ سلطان محمود کا یہ شعر سنتے ہی جی بھر آیا اور آنسو ڈبڈبا آئے
کہ مین نے واقعی ایک ایسے کامل شاعر کیساتھ کیون بے اعتنائی برتی۔

خواص نے موقع پاکر فردوسی کی بیکسی وحاجتمندی و طوس مین گوشہ نشینی گوش گذار کر دی۔ سلطان محمود نے براہ شفقت بارہ اونٹ خزانہ کے لدوا کر بطور انعام طوس کو بھیجے۔ مگر قضا وقدر کو کچھ اور منظور تھا کہ ادہر یہ دوبارہ دروازہ سے طوس مین اونٹ داخل ہوئے اور ادہر رزانی دروازہ سے فردوسی کا جنازہ نکلا۔ الغرض اہلکاران سلطان محمود نے خزانہ کو آپکی بہن کے حوالہ کرنا چاہا مگر اوسنے بے رغبتی سے مستغنیانہ منع کیا۔

آپکی وفات ۴۱۱ھ مین بمقام طوس ہوئی۔ آپنے اعلیٰ درجہ کی شاعری و وقایع نویسی کا خیال رکھتے ہوئے جنگ وجدل کے صحیح حالات اور رزم وبزم کے سچے واقعات اس خوبی سے تحریر کئے ہین کہ فارسی نظم مین آجتک دوسری کتاب اس پایہ کی نہین۔ کہتے ہین شاعر مرحوم نے شاہنامہ مین ۶۰۰۰۰ ہزار شعر کہے ہین مگر کہین کوئی لفظ عربی کا نہین لائے اسی سے اپنا کمال فارسی دانی اظہار فرمایا صرف ایک مقام پر تیر انداز کے تیر کی تعریف مین لکہا ہے کہ مصرعہ۔ فلک گفت احسن ملک گفت زہ۔ سلطان نے لفظ احسن اور زہ کو سنکر اعتراض فرمایا کہ یہ دونون لفظ آپنے عربی کیون کہے برجستہ جواب دیا کہ "دیکھنے والی آنکھون کی ضرورت ہے" مین نے کب کہا ہے یہ تو فلک اور ملک کہہ رہے ہین بادشاہ لاجواب مگر بہت خوش ہوئے۔

اس مثنوی کی بحر کا نام متقارب مثمن مقصور ہے اور اسکی تقطیع اسطرح ہے فعولن فعولن فعولن فعول۔ یعنی سخن گو فعولن بد ہقان فعولن چہ گو یدہ فعولن نخست فعول۔

پژوہندہ ۔ عقلمند ۔ زیرک۔	رامشگران ۔ گانیوالے مطربان۔
گرگ سترگ ۔ پرانا خونخوار بھیڑیا۔	رسندہ فری ۔ بہت تیز بھاگا۔
	نیام ۔ میان تلوار۔ Scabbard
رمہ ۔ بھیڑ۔ Crowd	کتخد ۔ شادی۔ Marriage
ژیان ۔ قہر آلودہ غضبناک۔	وآنگ ۔ باجہ کی آواز۔
نژند ۔ فرومانده ۔ افسرده۔	برہان ۔ از مصدر رہیدن ۔ چھوڑ۔
خارا ۔ سخت پتھر۔	

بوستان

یہ کتاب بھی حضرت شیخ سعدی کی تصنیفات سے ہے اور اسکا ذکر اور اسکے مصنف کا تذکرہ اول ہی بیان ہو چکا ہے۔ اسکو بھی مصنف نے شاہنامہ ہی کے بحر متقارب مثمن مقصور پر لکھا ہے اور اسکی بھی تقطیع اسیطرح فعولن فعولن فعولن فعول ہے۔ نگنجد فعولن ۔ کرمہا فعولن ۔ بحق در فعولن ۔ قیاس فعول۔

مستکبر - مغرور۔ Proud

سقلاب - نام ولایت ترکستان۔

ہمجنس و ہمقلم - ہم معنی شریک۔

طناب - رسّی۔ Rope

بتدریج - رفتہ رفتہ۔

سنجل - جلا کرنے والا۔

زبان بستہ - خاموش۔

ید - ہاتھ۔ Hand

زرع - کھیت۔

لغزد - مضارع ہے مصدر لغزیدن کا۔

یعنی پھسلے۔

شناعت - طعن و بدگوئی۔

قفا - پیٹھ پیچھے۔

مَفَر - بھاگنے کی جگہہ - اسم ظرف ہے اسکا -

مادہ فرّ

ژوبین - چھوٹا نیزہ۔ Short spear

استوار - مضبوط۔

جاسوس - مخبر۔ Spy

استعانت - مدد کی طلب۔

تمام شد